



KÖZELKÉP

# A politikai félelmek jobb- és baloldali dimenzióiról<sup>1</sup>

KOVÁCS BEÁTA<sup>2</sup>

## ABSZTRAKT

A tanulmány fő célja, hogy feltárja a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Amellett szeretnék érvelni, hogy a bal-és jobboldali kategóriák nem szűntek meg a politikai identitás legmeghatározóbb tényezői lenni, és az érzelmi struktúrák feltérképezésével jobban megérthetjük azok aktuális relevanciáját. Az írás arra a hiányra is szeretne reagálni, miszerint a legtöbb kutatás a félelmet a konzervativizmushoz, valamint a jobboldali populizmushoz köti. A baloldali dimenzió szinte teljes mértékben kiesik a tudományos érdeklődés köréből, emellett a bal-és jobboldali félelmek szisztematikus összehasonlítása is elmarad. Ebben a kutatásban a félelem és az ideológiai identitás potenciális kapcsolódási pontjait szeretném bemutatni. A tanulmány felépítése a következő: először is felvázolom az ideológia és a (morális) érzelmek kapcsolatát, majd pedig a félelmet mint morális érzelmet elemzem. Ezt követően a konzervativizmuson és a (jobboldali) populizmus irányzatain keresztül mutatom be a félelem és az ideológiák viszonyát, majd pedig két politikai tartalommal is rendelkező félelemtípussal szemléltetem az ideológiai különbségeket, azaz a klímaszongást és a migrációhoz kötődő félelmeket ismertetem. Végül, az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A tanulmány a következtetések levonásával és jövőbeli kutatási irányok körvonalazásával zárul.

**KULCSSZAVAK:** félelem, ideológia, konzervativizmus, populizmus, migrációs félelmek, klímaszongás

## ABSTRACT

### **About the ideological dimensions of fear**

The main goal of my research is to explore the right and left dimensions of the phenomenon of fear. I would like to argue that the categories of left and right continue to be defining aspects of political identities, and by mapping their emotional structure we can better understand the current relevance of these ideologies. The studies that have examined political fears have mostly linked fear to conservatism and right wing-populism, while the fears of the left have generated far less scientific interest. A study also wants to respond to this research gap. In this paper, I would like to present the potential connection points between fear and ideological identity. The

<sup>1</sup> A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

<sup>2</sup> ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola; University of Alberta; e-mail: kovacs1991@gmail.com



## KÖZELKÉP

*structure of the study is as follows: first, I outline the relationship between ideology and moral emotions, and then I analyze fear as a moral emotion. After that I present how fear is connected to conservatism and right-wing populism, and then I try to illustrate the ideological differences with two types of politically relevant fear, i.e. climate anxiety and migration-related fear. Finally, I add context to these specific political fears that is I also interpret them in the Hungarian political system. The study ends with drawing conclusions and outlining future research directions.*

**KEYWORDS:** *fear, ideology, conservatism, populism, migration-related fear, climate anxiety*

### Bevezetés

„A félelmek korát éljük”, „a politikusok állandóan a félelmeinket manipulálják”, „a félelem tartja össze a társadalmunkat” – visszhangozza a sajtó, emellett (vélemény) cikkek tömkelege jelenik meg a félelem társadalom-és politikaformáló erejéről. Akár érvelhetnénk amellett is, hogy a bal- és jobboldal közötti különbségek a 21. századra szinte teljesen elhalványodtak, hiszen minden téren a félelem politikája vált uralkodóvá. Bár a rettegés tárgya változhat, hiszen míg a jobboldal elsősorban a menekültekkel, a bevándorlókkal és a bűnözéssel riogat, addig a baloldal a munkanélküliséget, a környezeti katasztrófákat, illetve magát a jobboldalt használja a félelemkeltés eszközeként, az alapvető szándék ugyanaz marad (Füredi 2005).

Jelen kutatás legfőbb célja éppen az, hogy tudományos, elsősorban politikatudományi szempontból járja körül a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Hangsúlyozni szeretném, hogy a vizsgálódás az irodalom ezen a pontján fellépő hiány betöltésére is alkalmas. A legtöbb kutatás a félelmet ugyanis a konzervativizmushoz (Jost et al. 2006, 2003a, 2003b, Altemeyer 1998, Kanai et al. 2011), valamint a jobboldali populizmushoz (Wodak 2015, Inglehart – Norris 2016, Kinnvall 2013) köti, így a baloldali dimenzió szinte teljes mértékben kiesik a tudományos érdeklődés köréből, emellett a bal-és jobboldali félelmek szisztematikus összehasonlítása is elmarad.

A doktori projektem során a félelem és az ideológiai identitás kapcsolatát tanulmányozom a migráció és a klímaváltozás témáján keresztül, mikroszinten, kvalitatív (interjú) módszerek segítségével, politikai aktivisták és politikusok körében. Ebben a tanulmányban a disszertációm elméleti keretét szeretném összegezni. Az írás felépítése a következő: először is felvázolom az ideológia és a (morális) érzelmek kapcsolatát, majd pedig a félelmet mint morális érzelmet elemzem. Ezt követően a konzervativizmuson és a (jobboldali) populizmus irányzatain keresztül mutatom be a félelem és az ideológiák viszonyát, majd pedig két politikai tartalommal is rendelkező félelemtípussal szemléltetem az ideológiai különbségeket, azaz a klímaszongást és a migrációhoz kötődő félelmeket ismertetem. Végül, az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A tanulmány a következtetések levonásával és jövőbeli kutatási irányok körvonalazásával zárul.



## KÖZELKÉP

A kutatás legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy bár a félelem nem klasszikus morális érzelem, érzelmszabályozásunk fontos momentum, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében. A politika terrénumán vizsgálódva a félelmet morális aspektusa elsősorban a konzervativizmushoz és a jobboldali populizmushoz köti, és bár találni olyan kutatásokat is, amelyek legalább részben elismerik annak baloldali dimenzióit, a vizsgálatok eloszlása azonban közel sem arányos. Az előzőek eklatáns példája a tanulmány által részletezett klímaszorongás is. A magyar kontextusra tekintve, számos releváns, a témába vágó kutatás létezik, azonban főleg a migrációs félelmeket érintő tanulmányok dominálnak. A klímaváltozás témája ugyan nem mellőzött kérdése a társadalomtudományi szakirodalomnak, azonban annak nem az érzelmi aspektusa az elsődleges.

### Ideológia és morális érzelmek

Az ideológia egy olyan prizma, amelyen keresztül az egyén a valóságot szemléli, a politikai ideológia pedig sokak számára leginkább abban mutatkozik meg, hogy mit akarnak az életben (motiváció), és hogy kiknek tartják magukat (identitás) (MacAdams et al. 2008). A nyugati demokráciákban, ahol a liberalizmus és a konzervativizmus ideológiai normái létrejöttek, kétségtelenül léteznek az egyén szintjén többé-kevésbé szisztematikusan megmutatkozó, jellegzetes ideológiai hajlamok és morális intuíciók (Szokolszky 2015). A politikai ideológiák gyakran olyan metaforákon nyugszanak, amelyeket az egyén a családi élet során internalizál (Lakoff 2002), emellett nagyon mélyen belénk ivódott morális intuíciókra reflektálnak (Haidt 2007, Haidt – Joseph 2004). Az ideológiai identitás és az érzelmek közötti kapcsolatot a normatív megközelítésben találhatjuk meg, azaz ebben az esetben a félelmek morális tartalommal telítődnek. A morális tartalmak mögött pedig gyakran intuíciók és zsigeri érzések állnak.

A morál mélyen átértézt tapasztalat, emiatt pedig egyfajta kötőerőt jelent a társadalomban. A morális érzelmek alapvetően az erkölcsös viselkedéshez kötődnek, és igen széles skálán mozognak kezdve az undortól a szégyenen át egészen a hála érzéséig (Haidt 2003). Jasper (2007) szerint a morális érzelmek célja elsősorban az, hogy jól érezzük magunkat önmagunkkal kapcsolatban, azaz hogy büszkéké lehettünk magunkra amiatt, hogy jól cselekszünk, megfelelően gondolkodunk a világról. Jó példa erre, amikor részt veszünk egy tüntetésen és hangot is adunk mély morális elköteleződésünknek. Azt is fontos megjegyezni, hogy arról beszélni, hogy valamit jónak vagy rossznak érzünk, nem ugyanaz, mint ténylegesen érezni azt.

Más kérdés tehát, hogy ezek a „morális elköteleződések” mennyire származnak belső meggyőződésből, és mennyiben számítanak egyfajta külső kényszernek? Hochschild szerint például érzelmi szabályok keretezik az életünket. Ezek az érzel-



## KÖZELKÉP

mi szabályok arra nézve jelentenek számunkra iránymutatást, hogy milyen érzések várhatók el tőlünk adott helyzetben. Lényegében társadalmi irányelvként funkcionálnak, megmutatják, hogy illik éreznünk magunkat, mit várnak el tőlünk mások: például az esküvőkön mosolyogni illik, a temetéseken pedig sírni kell. Az előbbieken említett érzelmi szabályok implicite benne vannak minden egyes ideológiai álláspontban is, azaz az ideológiák alapját képezik. Hochschild szerint az ideológia egy olyan interpretatív keretrendszer, amely jól leírható az érzelmi szabályok (feeling rule) és framing rule-ok által. A framing rule-on keresztül tulajdonítunk értelmet az adott szituációnak, „magyarázzuk el” miért érzünk úgy, ahogy. Például: a személyes sikertelenség a munkahelyen a kizsákmányoló kapitalista logika miatt történik, emiatt pedig nyugodtan haragudhat a főnökére az ember, hiszen ő maga a kapitalizmus legfőbb képviselője. Fontos, hogy az ideológiák változásával az is változik, hogy mit „szabad” éreznünk. A feminista mozgalom térhódításával például sokkal inkább elfogadottá vált, hogy a nők is érezhetik igazságtalannak a munkahelyi körülményeket, szót emelhetnek az ellen, ha hátrányosan különböztetik meg őket (Hochschild 1978). A társadalmak meghatározott érzelmi kultúrával, nyelvvél, szókinccsel rendelkeznek, amelyek azt mutatják meg, hogy mit kellene éreznünk, és mindezt hogyan kellene kifejezésre juttatnunk bizonyos szituációkban. Az előbbieken ugyan befolyásolják az érzéseinket, de nem határozzák meg őket. Az érzelmeinket ugyanis manipulálni is tudjuk, azaz mást mutatunk a kívüllág felé, mint amit valójában érzünk (Hochschild 1979, 1983).

A jobb- és baloldali ideológia morális bázisát találhatjuk meg a Moral Foundations Theory-ban (MFT - Morális alapok elmélete). Az MFT egy szisztematikus elmélet a morál tanulmányozására, amely a kultúrák közti vizsgálatok alapját is jelenti és univerzálisan alkalmazható. Az elmélet öt erkölcsi alapot definiál (méltányosság/csalás, tekintélytisztelget/behódolás, gondoskodás/ártalom, undor/szentség/tisztaság, hűség/árulás), és ezeket két, további fölrendelt sémában összegzi, az individualizáló, valamint a kötődést kifejező dimenzióba. Empirikus kutatások bizonyítják, hogy a konzervatívok és a liberálisok máshogyan viszonyulnak a fentebbi erkölcsi alapvetésekhez. Míg a liberálisok nagyobb hangsúlyt fektetnek az individualizáló dimenzióra, ezen belül pedig a gondoskodás és méltányosság sémára, addig a konzervatívok esetében sokkal inkább a kötődést kifejező dimenzió jelenti a hívószót, így náluk a hűség, a tekintélytisztelget és a tisztaság séma biztosítja a morális keretrendszert (Haidt 2012, Haidt – Graham 2007).

Az MFT Richard Scweder kutatásaihoz csatlakozik, aki azt találta, hogy a morális dimenzió sokkalta szélesebb Indiában, mint az USA-ban (Shweder – Mahapatra – Miller 1987). Erre az elméletre alapozva azt is mondhatjuk, hogy a WEIRD kultúrákban (Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic) (Henrich – Heine – Norenzayan 2010) a moralitás területe sokkal vékonyabb, lényegében arra fókuszál, hogy megvédje az egyént a kizsákmányolástól és a bántástól. Ezzel szemben a tradicionálisabb társadalmakban ez a terület szélesebb, magába foglalja például a



## KÖZELKÉP

csoportok védelmét, az intézmények, a hagyományok és a morális rend fenntartását is. Először 2001-ben bizonyította Haidt és Hersh az amerikai egyetemisták között végzett kutatásában, hogy az előbbi megállapítás a politikai spektrum esetében is igaz, azaz a liberálisok sokkal szűkebb morális dimenzióval rendelkeznek, mint a konzervatívok. McAdamsék (2008) kutatása szintén az előbbit támasztotta alá. A kutatócsoport mintegy 128 darab életút-interjút készített nagyon vallásos, politika-ilag elkötelezett felnőttekkel, és az MFT által kódolta a válaszokat. Miközben a konzervatívok sokat beszéltek a tekintélytiszteletről, mély elköteleződést mutattak a családdal és hazával kapcsolatban, és azt vallották, hogy keményen dolgoznak, hogy fenntartsák saját tisztaságukat és jóságukat, addig a liberálisok elmondásuk szerint lényegében „csak” abba fektettek érzelmi energiát, hogy könnyítsenek mások szenvedésein és kifejezzék aggodalmukat a nem méltányos, igazságtalan és egyenlőtlen bánásmóddal szemben (McAdams et al. 2008: 987).

Összességében tehát a liberális gondolkodás individualista szempontból kötődik a morálhoz, azaz szerinte a morál az egyénben gyökerezik. Ebben az értelemben tehát legfontosabb morális feladatunk az, hogy az egyént megvédjük attól, hogy bántódás érje, emellett, hogy igazságtalanul bánjanak vele mind egyéni, mind pedig rendszerszinten. Ezzel szemben a konzervatívok esetében a morális dimenzió inkább csoportszinten értelmezhető: ők ugyanis elsősorban olyan rendezett közösségeket szeretnének létrehozni, amelyben a morális szabályozás lényege az Isten és ember, a házastársak, valamint a gyermekek és a szülők közötti megfelelő kapcsolat kialakítása. Ebben az esetben tehát a család a morális világ alapja, és nagyobb a hangsúly azokon az erényeken és intézményeken, amelyek morális kötelezettségekkel, szerepekkel és feladatokkal látják el az embereket. A kutatások pedig a világ minden táján azt bizonyították, hogy a konzervatívok nagyobb hangsúlyt fektetnek a csoporthoz való lojalításra, jobban respektálják a hagyományokat és az autoritást, és fontosabb számukra a fizikai és spirituális tisztaság, mint a baloldal számára. (Graham et al. 2011). Mindez pedig azt is jelenti, hogy míg a konzervatívok elsősorban a csoporthoz való hűség, tisztaság és tekintély irányába fejeznek ki erősebben érzelmeiket, addig a liberálisokat mások szenvedése és az igazságtalanság mozgatja meg.

Az eltérő erkölcsi dimenziók alapján pedig szintúgy feltételezhetjük, hogy a konzervatívok és liberálisok más típusú félelemekkel rendelkeznek, így a fentebbi keretrendszer alkalmazása gyümölcsöző lehet jelen kutatás esetében is.

### Félelem mint morális érzelem

Alapvető állítás miszerint a (politikai) érzelmeknek morális funkciójuk is van. Sokszor éppen a normatív szabályok áthágása esetén kerülnek a középpontba, és a különböző társadalmi normák visszakövetelését helyezik előtérbe. Tipikus morális érzelemnek számít például a neheztelés, megvetés, megbotránkozás, erkölcsi felhá-



## KÖZELKÉP

borodás vagy harag (Rawls 1971, Nussbaum 2016), és szégyen (Tarnopolsky 2010, Locke 2016). Az előbbi érzelmek legfontosabb funkciója, hogy segítenek fenntartani az elköteleződést olyan absztrakt politikai értékek irányába, mint az egyenlőség, méltányosság vagy igazságosság, így intenzívebben tapasztalhatók azokban a helyzetekben, amelyek társadalmi értékek és ideológiák által terheltek (Turner 2008).

Na de hogyan lesz a félelemből morális érzelem? Ahogyan a fentebbi bekezdésből is kiderül, nem a félelem lesz az, amely elsőként eszünkbe jut, amikor a morálról kezdünk el gondolkodni. Mivel a morális érzelmek alapvetően mérceként szolgálnak számunkra, vagyis azt mutatják meg, hogy mennyire elfogadható valaki viselkedése adott társadalmi kontextusban (Bandura 1991, 2008, Haidt 2003, Tangney et al. 2007), ezért leginkább akkor érzünk félelmet, amikor bizonyos szociális normák sérelmet szenvednek mások, de leginkább mi magunk által. A félelem ebben az esetben tehát érzelemszabályozásunk fontos momentuma, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében (Bandura 1991). A félelmet legtöbbször más, felénk irányuló morális érzelmek érzékelése váltja ki, mint például harag, undor, megvetés, ezek az ún. érzelmi szankciók. Másrészt a szabályok megszegése csoportszinten akár a csoportból való kizárással is fenyegethet (Tyler – Blader 2000). A félelem tehát elsősorban arra motivál minket, hogy elkerüljük az erkölcsi normák áthágását, és a csoport szempontjából erkölcsileg helyes viselkedést valósítsunk meg.

Az előbbieket egyébként a társas identitás elmélete alapján is magyarázhatjuk: ugyanis az által, hogy azonosulunk egy általunk pozitívan értékelt társadalmi csoporttal, mi magunk is pozitív önértékelésre teszünk szert (Tajfel 1978). Ezzel egyidejűleg gyakran mintegy magunkévá tesszük a csoport véleményét, különösen akkor, amikor vitatott, morálisan terhelt témakörökről van szó. Nem véletlen, hogy ezek után az emberek semmi olyasmit nem akarnak mondani vagy tenni, ami esetleg ellenérzést válthat ki saját csoportjuk tagjaiból, mivel nagymértékű szorongással tölti el őket annak a lehetősége, hogy esetleg elveszítik társas kapcsolataikat és elszigetelődnek.

Mindemellett maga a bizonytalanság a legfontosabb motivációs tényező arra nézve, hogy az egyén bizonyos csoportokhoz tartozónak vallja magát. Ugyanis a csoportidentifikáció az egyik legjobb eszköze annak, hogy adott társadalmi-politikai kontextusban csökkentsük a bizonytalanság érzését. Általánosságban az emberek szeretik tudni, hogy kik ők, hogyan kell viselkedniük, mit kell gondolniuk. A csoportidentitás pedig éppen azt „írja elő”, hogy mit kellene gondolnunk, éreznünk és mit kellene cselekednünk, emellett validálja a világlátásunkat és a magunkról kialakított képet is (Hogg 2007). Legtöbbször tehát olyan identitás mellett „teszük le a voksunkat”, amely szilárd talajon áll, növeli az önbecsülésünket, és hatékonyság-érzetet kelt (Salmela – Von Scheve 2018). Politikai kontextusban, a bal-jobb/liberális-konzervatív „címke” az egyik legrégebbre visszamenő, leginkább bevett identitásalapnak



## KÖZELKÉP

tekinthető, és sokszor talán éppen kissé „kategorikus” (vagy leegyszerűsítő) jellege miatt lehet vonzó vagy éppen taszító sokak számára.

A félelem pedig nemcsak a csoporton belül teszi a dolgát, hanem kívülről is fontos szerepet játszik a politikai kohézió kialakításában. A kohézió feltétele a szubjektív csoportidentitás és a csoporttagság politikai relevanciája mellett ugyanis mindig az, hogy létezzenek a csoport irányába ható szimbolikus és realiztikus fenyegetések (Huddy 2013). A fenyegetettség érzése (tipikusan valamiféle külső fenyegetés az outgroup által) erősíti az ingroup egységét, emellett az ellenségességet az outgroup felé (Stephan – Stephan 2000). A politikai identitások kijelölése tehát természeténél fogva vonja magába a félelem dimenzióját is. Ugyan az összetartozás és a kollektív identitások iránti vágy nagyon erősen munkál bennünk, azonban az identitáshatárokat csak úgy tudjuk kijelölni, ha megkülönböztetjük magunkat másoktól. A csoportidentitások kialakításában és fenntartásában pedig a negatív érzelmek éppen olyan fontosak lehetnek, mint pozitív társaik, vagyis „együtt félni” valakitől sokszor erőteljesebb tapasztalat, mint a saját csoportunk tagjai irányába érzett empátia vagy megbecsülés.

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a félelemnek nemcsak az erkölcsi szabályok áthágása esetén van morális dimenziója, hanem minden olyan esetben, amikor a csoport (vagy saját életünk szempontjából) fenyegetőnek, kockázatosnak észlelünk valamit. Az ugyanis, hogy egy fenyegető tényező mennyire fogadható el a számunkra nem csak valami egyszerűen számszerűsíthető faktor, hanem a legtöbbször nagyon komoly morális kérdéseket is felvet (Roeser 2012), gondoljunk csak a klímaváltozás vagy a migráció témájára. A szakirodalom emellett azt is megjegyzi, hogy a félelmeink gyakran kétértelműek morális értelemben, mivel sokszor főbiákon és előítéleteken alapszanak (Roeser 2012). Jogosan merül tehát fel az a kérdés, hogy mennyiben őszinték (politikai) félelmeink, és mennyiben tanultak vagy megjátszottak? Ebben a dolgozatban ugyanakkor nem tisztem eldönteni, hogy milyen mértékben (morálisan) megalapozott egy félelem, hogy mitől érdemes félni és mitől nem, illetve hogy mennyiben őszinték valaki érzései és mennyiben megjátszottak. Ilyen típusú kiejelentésekre már csak azért sem vállalkoznék, mivel a válaszokról legfeljebb sejtéseim lehetnek, mint valódi (tudományos) meggyőződés.

### Receptek konzervativizmusra

Az, hogy mitől lesz valaki konzervatív vagy liberális beállítottságú, már nagyon régre visszamenően foglalkoztatja a tudósokat, így az idők folyamán három fő kutatási irány alakult ki a kérdésre vonatkozóan. A hagyományos megközelítések azt mondják, hogy az ideológiai beállítódások szocializációs folyamatok eredményei, vagyis a család és az iskola kiemelten fontos szerepet játszanak kialakulásukban. A kutatások második iránya a pszichológia területén vizsgálódik, és a konzervativizmust mint



## KÖZELKÉP

motivált kogníciót elemzi. Az utolsó, az ideológiák biológiája által fémjelzett irányzat, amely elsősorban a genetika és az agyi korrelátumok vizsgálata által próbálja megérteni a konzervatívok és liberálisok között meghúzódó különbségeket (Szołkolszky 2015). A következő fejezetben az előbbieken felsorolt kutatási irányokat szemléltetem, és igyekszem azokat az elemeket hangsúlyozni, amelyek a konzervatívizmust valamiképpen a félelemhez kötik.

### Konzervatív nevelés?

Az ideológiai identitás kutatásának első iránya a politikai szocializáció szerepét hangsúlyozza. Az egyik, ide kapcsolódó erős állítás az, hogy mind a pártidentitás, mind pedig az ideológiai identitás, a családi minták által, generációkon keresztül öröklődik (Alwin – Cohen – Newcomb 1991, Jennings – Niemi 1968, Jennings – Stoker – Bowers 2009). A másik fontos alaptézis, hogy a pártidentitás kialakulásában elsősorban a fiatalkori családi szocializáció játszik szerepet (Boonen 2019, Fitzgerald 2011, Jennings – Stoker – Bowers 2009). A család tehát a politikai értékek legfontosabb közvetítője, így a gyerekeknek a különböző politikai kérdésekben kialakított véleménye hasonló lesz a szülőkéhez. Persze ez egy igen leegyszerűsítő modell, amely közel sem ad teljes körű magyarázatot, az viszont bizonyos, hogy a gyerekek abban az esetben veszik át nagyobb eséllyel a szülők politikai orientációját, ha maga a család is politizált közegnek számít.

A kutatások egy része a különböző nevelési stílusok szerepét vizsgálja az ideológiai identitások kialakulását illetően. Az ideo-affektív polaritás elmélete szerint az ember ideológiai irányultságát meghatározó preferenciák egyértelműen a gyermekori érzelmi élet során alakulnak ki. A gyerekek ún. „személyes forgatókönyveket” sajátítanak el, amelyek a társas helyzetek érzelmi töltéssel rendelkező emlékeit foglalják magukba. Nagyon leegyszerűsítve a folyamatot, a strukturáltabb, büntető nevelés olyan érzelmeket vált ki, mint a harag vagy félelem, amelynek hatására pedig a normatív orientáció és a jobboldali nézőpont válhat hangsúlyossá (Tomkins 1963, 1987). Mindemellett általánosságban az autoriter nevelési mód fontos szerepet játszik a pártidentitás és a politikai értékek átadásában, ezzel szemben a megengedő szerepet felvevő szülők esetében ez az átörökítő hatás sokkal kevésbé jelentkezik.

Az előbbieket megerősítve, egy longitudinális kutatás szerint például a konzervatív/liberális attitűd már óvodás korú gyermekeknél is kimutatható volt, legalábbis a személyiségjegyek szintjén. A liberális gyermekek képesek voltak közeli kapcsolatok kialakítására, emellett reziliensnek és energetikusnak mutatkoztak. Ezzel szemben a konzervatívok bizonytalanok és félősek voltak, könnyedén megsértődtek, gyakran bújtak bele az áldozat szerepébe, és sebezhetőnek is tűntek (Block – Block 2006).

Az előbbi kutatásokkal kapcsolatban több szinten is kritika fogalmazható meg. Felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet reális egy olyan zárt modell, amely azt fel-





## KÖZELKÉP

tételezi, hogy a személyiségstruktúra már az iskolás kor előtt kialakul, így az ahhoz kapcsolódó ideológiai predispozíciók is determináltak lesznek, s azokon lényegében komolyabb életesemények sem változtathatnak.

### Konzervativizmus mint szükséglet

A különféle szociálpszichológiai/pszichológiai kutatások az ideológiákat egyfajta szükségletként kezelik, amelyek mögött olyan lélektani motivációk bújnak meg, mint amilyen a félelem is.

John T. Jost és munkatársai (2006, 2003a, 2003b) sokat tettek az ideológiai különbségek szociálpszichológiai és politikai pszichológiai feltárásáért. Állításuk szerint alapvető eltérések vannak a konzervatívok és liberálisok/ jobb-és baloldaliak lélektani motivációi között. Josték amellet érvelnek, hogy az egyébként sokak által kritizált, Adorno és szerzőtársai (1950) által felállított jobboldal merevsége (rigidity-of-right) tézis lényegében azóta is megdöntetlen maradt. Az előbbi elmélet pedig nem éppen hízelgő karakterjegyekkel ruházza fel a jobboldalt. A tézis alapján a jobboldaliak gondolkodására inkább jellemző a merevség és zártság, ez pedig hajlamosabbá teszi őket a dogmatizmusra, a kétértelműséggel szembeni intoleranciára, a bizonytalanságkerülésre, emellett a konzervatív ideológia követőinek nagyobb mértékben van szükségük a rendre, a struktúrára, és kevésbé nyitottak az új tapasztalatok irányába. Így a konzervativizmussal azonosulók „elsősorban azért lesznek konzervatívok, mert ez segít a félelem, a szorongás és a bizonytalanság leküzdésében, a változás és a kétértelműség elhárításában, egyúttal segít a csoportok és az egyének közötti egyenlőtlenségek igazoltnak látásában” (Jost et al. 2003a: 340).

A modell szerint tehát a konzervativizmus mögött meghúzódó legfontosabb motivációs tényező maga a félelem, azaz a félelem mintegy tartós és alapvető személyiségszervező vonás jelenik meg. A konzervativizmus így védekező mechanizmussá válik, amely háromféle motívum által segít a félelem kezelésében. A kognitív motívumokon keresztül a világ mentális leegyszerűsítésével csökkenthető a szorongás, az egzisztenciális motívumok a stabilitás iránti igényt elégítik ki, az ideológiai motívumok pedig elfogadhatóvá teszik a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A fentiekből is adódik, hogy a konzervatívok és a liberálisok két alapvető dimenzióban különböznek egymástól: az egyenlőtlenséghez, valamint társadalmi változásokhoz és hagyományokhoz való hozzáállásukban. A konzervatív értékek elfogadása valamelyest segít az embereknek, hogy biztonságban érezzék magukat a veszélyekkel és bizonytalanságokkal teli világunkban, valamint, hogy magabiztosan és kényelmesen tudjanak kapcsolódni a hasonló gondolkodású egyénekhez (Landau et al. 2004).

Az előbbieket kiegészítvén, bizonyos kutatások azt találták, hogy a konzervatívok kevésbé válaszolnak pozitívan az újszerű ingerekre (Amodio et al. 2007, Oxley



## KÖZELKÉP

et al. 2008, Shook – Fazio 2009). Mások pedig szoros összefüggést fedeztek fel a konzervativizmus és az undorra való hajlam között (Inbar – Pizarro – Bloom 2009, Helzer – Pizarro 2011). Ezek szerint a konzervatív érzelmi diszpozíció egyfajta tiszteletet hoz létre a fennálló intézményekkel és társadalmi struktúrával, valamint a szexuális illendőséggel szemben. Mindeközben a liberálisoknak kevésbé van szükségük a struktúrára, nyitottabbak az új tapasztalatokra, emellett kevésbé aggódnak a hagyományos autoritás, (társadalmi és politikai) struktúrák, életmód, valamint a szexuális gyakorlat megkérdőjelezése miatt (Graham et al. 2012). A jobboldaliak tehát összességében jobban kitartanak a „konzervatív meggyőződései” mellett, míg a baloldaliak kevésbé konzisztensek ezen a téren, így gyorsabban változtatják álláspontjaikat. Emiatt a liberálisok érzékenyebbek mutatkoznak az érzelmi hatásokra: például nagyobb mértékben képesek változtatni szakpolitikai meglátásaikat érzelmi befolyásolásra, azaz akár éppen aktuális érzelmeiknek megfelelően is módosíthatják ideológiai álláspontjukat (Pilskin et al. 2014).

Egyes vizsgálatok arra is bizonyítékot találtak, hogy a konzervatívok boldogabbak, mint a liberálisok. A konzervatív boldogság „kulcsa” abban rejlik, hogy a jobboldaliak hajlamosabbak ignorálni a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat, ami pedig csökkenti a szorongást és növeli az önbecsülést, azaz elősegíti a szubjektív jóllét érzését. Ezzel szemben a liberálisok azért boldogtalanabbak, mert ideológiailag kevésbé hajlanak a társadalmi egyenlőtlenségek racionalizálására (Napier – Jost 2008: 565.). Emellett a konzervatívok esetében inkább fennáll az ún. önjavító mechanizmus lehetősége, azaz rájuk inkább jellemző az a tendencia, hogy önmagukat pozitívabban értékelik, mint másokat (Wojcik et al. 2015).

Az előbbi kutatási iránnyal kapcsolatban megfogalmazható legfontosabb kritika az, hogy a pszichológiai vizsgálatokkal a szociokulturális tényezők háttérbe szorultak, és a hangsúly az egyénre helyeződött, miközben a társadalmi kontextus és a strukturális tényezők pedig teljes mértékben elsikkadtak.

### A konzervatív gén/agy

Felmerül a kérdés, hogy vajon a politikai orientációk/ ideológiai identitás mennyiben örökölhető. Egyes kutatók a liberális és konzervatív identitást veleszületettnek, fundamentálisnak tekintik a személyiség szempontjából. A biológiai kutatások egyik iránya a neurofiziológia területére összpontosul, amikor is a politikai orientációk agyi korrelátumaira irányulnak a vizsgálatok (Szokolszky 2015). Kanai, Feilden, Firth és Rees (2011) alapvető különbségeket fedezett fel a konzervatívok és liberálisok neurobiológiai struktúrájában. Eredményeik alapján a jobb amygdala – amely elsősorban azért az érzelmi információk folyamatért felel, amely a félelemről és a bizonytalanságról tájékoztat – szignifikánsan nagyobb volt a konzervatívok, mint a liberálisok esetében. Ezzel szemben a liberálisok nagyobb méretű elülső cinguláris



## KÖZELKÉP

kéreggel rendelkeznek, amely pedig a kétértelműség, a bizonytalanság és a konfliktusok tolerálásában nyújt segítséget. Ezzel összefüggésben születtek olyan kutatások is, amelyek egyenesen kétféle agy létezéséről beszélnek, a kékről és a pirosról (Schreiber et al. 2013), így mára részben elfogadottá vált az a kijelentés, hogy „funkcionális és anatómiai különbségek léteznek liberálisok és konzervatívok között az agyműködés tekintetében” (Amodio – Jost – Master – Yee 2007: 1247).

A biológiai kutatások másik iránya az ikervizsgálati paradigma keretében vizsgálja a politikai ideológiákat. A személyiségvonásokhoz, szociális viselkedéshez és attitűdhöz (például temperamentum, intelligencia, rizikóállalás, vallásosság) hasonlóan az ideológiákkal kapcsolatban is megállapítást nyert a jelentős örökölhetőségi hányad (Bouchard – McGue 2003). Alford, Funk és Hibbing (2005) azt találta, hogy habár a szocializáció hatása is meghatározó volt a politikai ideológiák kialakulását illetően, a genetika kétszer olyan fontos szerepet játszott benne. Az ideológia tehát a környezeti hatások és a genetikai örökség együttes eredménye.

Az előbbieket cáfolandó, olyan kutatások is léteznek, amelyek éppen az ideológiai identitások változékonysága és ideiglenessége mellett érvelnek. Fernandes és Mandel (2014) például kódolt mondatokkal próbálták liberális és konzervatív identitást kiváltani, más vizsgálatok pedig azt bizonyították, hogy a liberális állásponttal rendelkezők fenyegetés és veszélyek hatására képesek konzervatívként gondolkodni olyan tipikusan megosztó kérdésekben, mint a melegjogok, a halálbüntetés vagy az abortusz (Nail et al. 2009). Egy svéd kísérleti kutatás (Hall – Strandberg – Pärnamets – Lind – Tärning – Johansson 2013) folyamán az információk manipulálásával a résztvevők csaknem 50%-a megváltoztatta eredeti, biztosnak jelzett szavazási szándékát (balról jobbra, illetve jobbról balra). Sőt még a politikai elit, így a Legfelsőbb Bíróság, szintjén is kimutatható a képviselt ideológiával szembemenő döntéshozatal (Wetstein et al. 2009).

Emellett számos egyéb kutatás is bizonyítja, hogy a fenyegetettség érzése konzervatív elmozdulást hoz létre az egyéneknél mind társadalmi szinten, mind pedig a politikai gondolkodásban. Mindezt laboratóriumi (manipulált fenyegetések), és a valódi életből vett példák (terrorista támadások, nagy gazdasági visszaesés) is alátámasztani látszanak (Bonanno – Jost 2006, Echebarria-Echabe – Fernández-Guede 2006, McGregor – Nail – Marigold – Kang 2005, Ullrich – Cohrs 2007, Nail et al. 2009). Például, amikor egy kutatás résztvevőit a 2001. szeptember 11-én bekövetkezett terrortámadásokra emlékeztették, a konzervatív Bush elnök támogatása nagyban megnövekedett a résztvevők között (Landau et al. 2004). Ezzel összhangban, egy másik kutatás szintén Bush elnök és a hadászati kiadások megnövekedett támogatását bizonyította az egy évvel korábbi mintához képest, mind a liberálisok, mind pedig a konzervatívok körében, közvetlenül a terrortámadásokat követően (Nail – McGregor 2009).

Természetesen egyik kutatási irányynak sincsen „igaza”, így eredményeik sem lehetnek kizárólagosak. A tudósok többsége sem azt állítja, hogy az ideológiai orien-



## KÖZELKÉP

tációk csak egy tényezőnek lennének köszönhetőek, azonban tény, hogy a hangsúlybeli eltolódások igencsak jelentősek az ebben a fejezetben szemlézett kutatások között. Valószínűleg az eltérő megközelítési módok közti rendszeresebb és módszeresebb párbeszéd sokat segítené a látszólagos ellentmondások feloldásában, és nagyban hozzájárulna az ideológiai identitások különbségeinek teljesebb körű megértéséhez is.

### Populista félelem. „Kínálati” megközelítés

A populizmus és félelem kapcsolata egyértelműen kirajzolódik a szakirodalomban. A kutatások ezen iránya elsősorban a (jobboldali) populizmus/szélsőjobboldal érzelmi dimenziójának feltérképezésére vállalkozik, azaz azt mutatja be, hogy mit kínál fel a (populista) politika a választóknak az érzelmek szintjén.

A félelem és fenyegetettség érzése fontos szerepet játszhat a populizmus jelenségének megértésében. Ruth Wodak például arra a megállapításra jutott, hogy a jobboldali populista pártok ereje éppen abban rejlik, hogy sikeresen konstruálják meg és tartják fenn a félelem diskurzusát (Wodak 2015). Wodak szerint a jobboldal eszközként használja fel a társadalomban jelenlévő feszültségeket, és már-már instrumentalizálja a különböző (etnikai/nyelvi/vallási) kisebbségek bűnbakként való felhasználását. A szerző szerint mára a nacionalista és xenofób diskurzus a mindennapjaink részévé vált, így a félelem uralja a közbeszédet. Félni pedig bármitől lehet: a globalizációt vagy klímaváltozást ugyanolyan mértékben észlelhetjük fenyegetésként, mint a hagyományos nemi szerepek megváltozását vagy anyagi helyzetünk romlását.

A jobboldali populizmus érzelmi alapjai így leginkább a félelemben, a harag és neheztelés (ressentiment) érzésében gyökereznek, valamint gazdasági és kulturális bizonytalanságokra vezethetők vissza (Inglehart – Norris 2016, Salmela – von Scheve 2017). A görög populista baloldal ideológiai bázisát vizsgálva Gerodimos szintén úgy találta, hogy a félelem és fenyegetettség jelentette az egyik legerősebb motivációs tényezőt a 2008-as anarchista zavargások idején (Gerodimos 2015).

A populizmus ideológiája termékeny táptalajt talál a posztmodern lét bizonytalanságában. A populisták többsége érzelmi repertoárját alapvetően arra építi, hogy ki jelent veszélyt a választók számára, ki van veszélyben és kiket kell hibáztatnunk mindezt (Bericat 2016: 99). A bizonytalanság állapotáért egyrészt a globalizáció tehető „felelőssé”. A globalizáció maga, egyféle társadalmi törésvonalaként jelenik meg: vannak, akik örömmel fogadják a posztmaterális értékek előtérbe kerülését, míg mások pedig a hagyományos értékek erodálódásától tartanak (Inglehart – Norris 2016).

Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódik Grande és Kriesi globalizáció vesztesei tézise (2012). E szerint a gazdasági visszaesés és a megnövekedett munkanélküliség is a populista pártok sikerét szolgálta. A szerzők érvelése azonban ettől összetettebb, szerintük a megnövekedett gazdasági verseny, a kulturális diverzitás és a poli-



## KÖZELKÉP

tikai integráció, valamint a globalizáció folyamata megteremtette annak győzteseit és veszteseit. Az utóbbiak esetében fontos, hogyan befolyásolta a globalizáció a veszélyérzetet és a különböző típusú sérelmek szubjektív tapasztalatát. A vesztesek ugyanis egyszerre éreznek gazdasági bizonytalanságot, fenyegetést az eltérő kulturális háttérrel rendelkező csoportok irányából, valamint a nemzeti autonómiai elvesztését. Ezt kiegészítve Eatwell és Goodwin (2018) azt mutatták meg, hogy mennyire komplex ezeknek a sérelmeknek az érzelmi háttere: szerintük ugyanis a populisták sikere elsősorban a bizalmatlanságra (distrust) és deprivációra (deprivation) támaszkodik, amelyek kéz a kézben jártak olyan folyamatokkal, amelyek leginkább romboltak (destruction), és a választók elvesztését eredményezték (dealignment).

Flecker és kollégái (2007) két olyan érzelmi klasztert azonosítottak, amely a jobboldali radikalizmust/populizmust táplálja. Az egyik a harag és a resentment, a másik pedig a bizonytalanság érzése, valamint a félelem a deklasszáldástól/ lecsúszástól. Ettől kicsit eltérő megközelítésben, a félelem, a szorongás, a nosztalgia és a düh azok az érzelmek, amelyek tipikusan a populizmushoz kötődnek. Közös jellemzőjük, hogy mindegyik rendelkezik egyfajta bizonytalanság faktorral. Ez talán a nosztalgia és a düh esetében kevésbé egyértelmű. A nosztalgia legfontosabb karakterjegye, hogy a múltban találjuk meg azt a biztonságot és stabilitást, amely a jelenből kiveszett (Kenny 2017). A dühnek szintén van egy bizonytalansági faktorja, amely elsősorban abból adódik, hogy az egyén sebezhetőnek érzi magát a világ komplexitásával szemben (Salmela – Von Scheve 2017, 2018).

Konszenzusos kiindulópontnak számít, hogy a veszélyérzet és a sérülékenység érzése mind a bal, mind pedig a jobboldali populizmus esetében fontos szerepet játszik, mondhatni a politikai folyamatok forrását jelenti. Az ezek után bekövetkező érzelmi mechanizmusok és az ezen alapuló motivációs technikák azok, amelyek lényegi különbséget eredményeznek jobb-és baloldalon (Salmela – Von Scheve 2017).

A populista pártok támogatottsága elsősorban azok körében magas, akiket „hátrahagytak” azaz akik félelmet és bizonytalanságot tapasztalnak identitásukkal és sokszor egész életükkel kapcsolatban, elidegenedést és társadalmi kapcsolataik megbomlását élik át, és akik csalódottságot és bizalmatlanságot éreznek a politika és a demokrácia működését illetően. A baloldali populista pártok leginkább a neoliberais ideológiákat és a különböző szupranacionális intézményeket szokták hibáztatni (Nemzetközi Valutaalap vagy az Európai Unió), mivel ezek szerintük olyan politikákat támogatnak, amelyek növelik az igazságtalanságot, az egyenlőtlenségeket és a bizonytalanságot. Mindez leginkább a harag és a felháborodás érzetét kelti a választókban, amely elsősorban morális talajon nyugszik. Ezzel szemben a jobboldal a menekülteket, bevándorlókat, munkanélkülieket és az etnikai, vallási és szexuális kisebbségeket, valamint a kulturális elitet támadja. Az így felszínre hozott érzelmek szintén az immorális és nem megfelelő viselkedés elutasításán nyugszanak, azonban a szerzők szerint egyfajta elfojtott szégyenérzet is fűti őket, mivel a célpontok ebben az esetben a „bizonytalan én”, a megkérdőjelezett identitás ellenségei (Salmela – Von



## KÖZELKÉP

Scheve 2017, 2018). A gazdasági válság idején például a görög Arany Hajnal a korrump politikai elitet, a bevándorlást és a multikulturalizmust hibáztatta, a válságot pedig a nemzet megaláztatásaként interpretálta. Ezzel szemben a helyi indignation mozgalom és a baloldali radikális SYRIZA a válságot a kapitalizmus strukturális működési hibájaként értelmezte, a megoldásként kínált megszorítási politikákat pedig morálisan felháborítótnak tartotta, mivel megannyi görögöt taszítottak szegénységbe és kilátástalan élethelyzetbe (Sotirakopoulos – Sotiropoulos 2013, Davou – Demertzis 2013).

A baloldali populista mozgalmak és pártok azokban az országokban tudtak sikerebbek lenni, amelyeket a gazdasági válság mélyebben érintett. Mivel a társadalom nagy része megtapasztalta a megszorítások nehézségeit, ez igazából felmentette őket az alól, hogy esetleg önmagukat is hibáztassák a munkájuk elvesztéséért vagy a kialakult szituációért, így sokkal inkább úgy élték meg a helyzetüket, mint akiket megszegyenítettek és kisémmiztek (Simiti 2016). Ellenben azon országokban, amelyeket a gazdasági válság enyhébben érintett, annak hatásaival inkább egyéni szinten, saját sebezhetőségük tudatában néztek szembe az emberek. Ez pedig sokszor azt hozta magával, hogy jobban elfogadták, esetleg saját maguk is felelősek a kialakult rossz helyzetért. A jobboldali populisták ezt a félelmes szegényérzetet alakítják át haraggá, resentment-té, és egy a „Másik” irányába érzett általános gyűlöletté. Ezzel szemben a baloldaliak inkább közösen viselt teherként interpretálják ezeket a negatív érzéseket és a szegényt, amelyeket egyébként szintúgy a „Másik” irányába fordított dühé és haraggá transzformálnak, de közben olyan pozitív érzelmekkel is, mint például büszkeség, öröm vagy remény, amelyek pedig később bizonyos polgári jogi és identitáspolitikai mozgalmak alapjává válhatnak (Salmela – Von Scheve 2017).

Habár a félelem nem csak a jobboldali populista pártok esetében játszik meghatározó szerepet, jól mutatja a tudományos érdeklődés „jobbra tolódását”, hogy a liberális félelmek bemutatására vállalkozó művek egyik legeklektásabb példáját éppen a tudományon kívül találjuk: Ben Shapiro, konzervatív amerikai író az amerikai baloldal ellen emel hangot könyvében. Szerinte ugyanis a liberálisok szándékosan játsszák ki a félelem kártyát, és mindenkit megbélyegeznek, aki nem ért egyet az általuk képviselt nézetekkel. A szerző több típusát is megkülönbözteti a megfélemlítésnek, így beszél például a rasszista és a szexista billogról, illetve az ún. „zöld fenyegetésekről”. Shapiro szerint a liberálisok mindent megtesznek annak érdekében, hogy démonizálják a konzervatív ideológia képviselőit, s eközben pedig a tolerancia híveként hivatkoznak magukra (Shapiro 2013).

Judit Shklar (1998) a liberalizmus korlátairól írott híres esszéjében szintén arról értekezik, hogy a társadalmi szinten jelen lévő, szisztematikus félelmek azok, amelyek felkeltik a vágyat az intézményesített kegyetlenség és elnyomás iránt, így a liberalizmust valójában a legnagyobb gonosz elkerülése motiválja, vagyis a kegyetlenség és a félelem válnak a liberális politika legfontosabb mozgatórugóivá.



## KÖZELKÉP

A félelem és az ideológiák kapcsolatát boncolgatva, a fentebbi két fejezet jól bizonyította, hogy a félelem érzését a szakirodalom elsősorban a jobboldalhoz és a konzervativizmushoz köti. A kutatások eloszlása nem azért aránytalan, mivel nem akartam több baloldalhoz/ liberalizmushoz kötődő tanulmányt felvonultatni, hanem azért, mivel nem igazán tudtam. Ez részben annak is köszönhető, hogy a konzervativizmus és a jobboldal egyértelműen a rossz zsarú szerepét kapta az elmúlt pár évtizedben és sok esetben a fasizmussal, rasszizmussal, homofóbiával és előítéletességgel vált egyenlővé. Ezek után nem véletlen, hogy egy olyan negatív számító érzelmis, mint a félelem, szinte automatikusan a jobboldal terepére került.

### Specifikus politikai félelmek

Evidensnek tűnhet az az állítás, miszerint különböző típusú félelmeink mindennapi életünk részét képezik. Számos félelemtípus létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsolatos szorongásoktól egészen a tárgyuk szerint osztályozott félelmekig, így például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. E kutatás szempontjából az válik fontos kérdéssé, hogy mely félelmek tekinthetők politikai szempontból is relevánsnak.

Goodwin (2001) amellett érvel, hogy egyes érzelmek nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von magába, és mindez különösen igaz azokra az érzésekre, amelyek a politikai napirend részét képezik. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amelyet a klímavészhelyzet kapcsán élünk át vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. A politikához kötődő félelmek tehát morális intuíciókon, egyéni- és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugszanak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

A fentiek mellett fontos felhívni a figyelmet érzelmeink kollektív jellegére. A félelem nem egyszerűen egyéni érzelem vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik. Érzelmeinket így olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (microfoundations) is képzelhetjük, amelyeken bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jaspers 2007). A félelem tehát olyan társadalmi tényező, amely kiemelkedően fontos szerepet játszott/játszik az emberi közösségek kialakulásában és fenntartásában. Az előbbi funkció a késő modernitásban pedig mindinkább felerősödött, így az egyéneket manapság a társulások létrehozásában elsősorban a külvilágtól való félelem motiválja, nem pedig céljaik megvalósítását remélik a közösségtől (Sík 2019).

A következő fejezetben két olyan specifikus morális és egyben politikai félelem bemutatására vállalkozom, amelyek aktuálpolitikai szempontból is relevánsnak te-



## KÖZELKÉP

kinthetők. A bevándorlás elutasítását, a migráció témájának középpontba helyezését, és a migrációs félelmek politikai agendára tűzését (illetve ott tartását) hagyományosan a (szélső)jobboldalhoz kapcsolja a szakirodalom (Wodak 2015, Rydgren 2017, Tsoukala 2008, Norris-Inglehart 2017, Mudde 2019). A baloldalhoz viszonyítva a jobboldali szavazók gyakrabban vannak negatív véleménnyel a bevándorlókról, és ezek az attitűdök kimondottan hangsúlyosak a szélsőjobboldal szavazói között (Ford et al. 2012, Jost et al. 2003, Van Assche et al. 2019). A klímafélelmeket illetően pedig, míg a (progresszív) baloldaloldal a klímaszorongást ésszerű válasznak látja egy a létezésünket fenyegető vészhelyzetre, amely a Földet gyakorlatilag az apokaliptikus peremére sodorta (Greer 2016) addig a jobboldaliak inkább egy eltúlzott, hibás és sokakat megtévesztő pszichológiai reakciónak tartják azt (McCright – Dunlap 2010, 2011, 2016). Emellett a kutatások többsége azt bizonyítja, hogy a jobboldali orientációjú emberek kevésbé aggódnak a klímaváltozás miatt, szkeptikusabbak, és kevésbé vevők a klímaváltozásról szóló üzenetekre, emellett nagyobb eséllyel találunk köztük klímaváltozást tagadókat is (McCright – Dunlap 2010, Leiserowitz et al. 2012, Whitmarsh 2011). Most pedig lássuk részletesebben is az előző két félelem-típust.

### Migráció mint félelemforrás

A migrációs félelmek a politikai szempontból is releváns, csoportszinten (is) megjelenő félelmeknek kitűnő példáját nyújtják. A migráció veszélyként való kezelése bizonyos értelemben egyfajta konstrukciós mechanizmusnak is tekinthető, amelyet az adott történelmi, társadalmi és politikai kontextus határoz meg (Tsoukala 2008, Chebel D'Appolonia 2012, Fekete 2009). A migráció és a bevándorlás folyamatának biztonságiasítása (securatization) a hidegháború óta hatalmas mértéket öltött mind az akadémiai irodalomban, mind pedig a közbeszédben (Aldén – Hammersted 2014), és 2001. szeptember 11-ét követően pedig még hangsúlyosabbá vált (Kinnvall 2013). Mindez összekapcsolható a biztonság fogalmának kibővülésével, amelynek során egy olyan szociológiai megközelítés került előtérbe, amely magába vonja a kultúra és identitás terminusát is (Leonard 2010), így sokszor maga az identitás válik a biztonságiasítás legfontosabb tárgyává. Az identitás fogalmának biztonságiasítása vezetett tehát odáig, hogy a bevándorlókat és a menekülteket is biztonsági fenyegetésként kezdték el kezelni, akik valós veszélyt jelentenek a fogadó közösségre nézve (Hammerstad 2014: 267-268). Buzan és szerzőtársai (2009) arra hívják fel a figyelmet, hogy a biztonságiasítás diskurzusa akár olyan mértékben is intézményesített lehet, hogy a fenyegetés tárgyának nem is nagyon kell jelen lennie hozzá.

A félelem politikája számos esetben az egyes kormányok és politikai pártok migrációs politikáján alapszik (Fekete 2009). Jelenleg ugyanis a bevándorló fogalma sok mindenki számára magába sűríti mindazon külső és belső veszélyeket, amelyek





## KÖZELKÉP

fenyegetést jelenthetnek egy ország vagy egy állam alapértékeire. Ebben a kontextusban a bevándorló jelenléte mindig valamiféle belső zűrzavarra, rendellenességre figyelmeztet (Bigo 2002: 63). Ellentétben Georg Simmel idegenjével, az (illegális) bevándorló már nem az a vándor, aki ma jön, és holnap már tovább is áll, hanem sokkal inkább az a személy, aki ma érkezik, és holnapra is itt marad (Simmelt idézi Bigo 2002: 64). A bevándorlók tehát „hibrid idegenek”, akiket a különböző lokális/globális faktorok, a személyes tapasztalat és a média konstruál meg.

A migráció kérdése azért is válhatott ilyen jelentős (politikai) témává, mivel egyszerre többféle társadalmi probléma hordozójaként prezentálható. Egyrészt szocioökonómiai szempontból a bevándorlást sok esetben a munkanélküliség növekedésével, a jóléti állam válságával és a környezet romlásával párosítjuk. A bizonytalanság érzete gyakran táplálja a kirekesztés ideológiáját: azokban az időkben, amikor a források amúgy is oly szűkösek, semmi sem garantálhatja, hogy a bevándorlók nem a többségi társadalom kárára használják fel a jóléti állam segítségét (Flecker et al. 2007: 57). Másrészt a migráció kapcsán olyan biztonsági problémákra asszociálhatunk, mint a mindennapokat érintő bűncselekmények, a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus. Harmadrészt a bevándorlók sokak szemében identitáspolitikai szempontból is félelmet kelthetnek, hiszen fenyegetést jelenthetnek a demográfiai egyensúly és az európai hagyományok, értékek tekintetében. Összességében azt mondhatjuk, hogy a migráció egyfajta súlyosbító tényezővé vált a jelenkori társadalmi problémákat illetően (Tsoukala 2005).

Az előbbivel cseng össze egyébként az ún. népcseré fogalma (replacement theory) is, amely igen népszerű hivatkozási alappá vált a konzervatívak körében. Pierre és Alexandra Rostan 2019-es tanulmánya szerint például mérsékelt bevándorlási trendek mellett is csak idő kérdése mikor válik a muszlim lakosság európai többséggé. Ciprus után ez Svédországban fog először bekövetkezni (2125-ben, mérsékelt bevándorlás mellett). Őket követi majd Franciaország, Belgium és Bulgária. Az elmélet lényege emellett az, hogy elsősorban a baloldali liberális pártok válnak majd a tömeges bevándorlás győzteseivé, mivel a muszlim közösség elsősorban ezeket a politikai szervezeteket támogatja majd szavazataival.

A migrációs félelmek összességében tehát olyan összetett félelmek, amelyek életünk több dimenzióját is érinthetik. Az integrált fenyegetettség elmélete (integrated threat theory) (Stephan – Stephan 1996) erre a komplexitásra igyekszik reagálni, és a félelmek 3 típusát különbözteti meg, majd ezek összhatásaként próbálja értelmezni az idegenekkel szembeni sztereotípiák kialakulásának folyamatát. Az előbbieken alapján beszélhetünk „realisztikus félelmekről”, amelyek esetében a saját csoport (ingroup) saját létezését vagy létfenntartását érzi veszélyeztetve a külső csoport (outgroup) által (politikai vagy gazdasági szinten megjelenő félelmek). Ezzel szemben az ún. szimbolikus félelmek rendszere legegyszerűbben azzal a félmondatlal foglalható össze, hogy a „bevándorlók az életmódunkat, kultúránkat veszélyeztetik”. Ide tartoznak tehát a különféle morális megfontolások, hiedelemvilág, attitűdök,



## KÖZELKÉP

és mindazon értékek, amelyeket a saját csoport magáénak vall. Végül, de nem utolsósorban a csoportközi szorongás (intergroup anxiety) azokat a feszültségeket és frusztrációkat foglalja magában, amelyek a külső csoport tagjaival történő interakció során keletkeznek.

Felmerül a kérdés, hogy a migrációs félelmek mennyiben morális félelmek. Egy részről a maga a biztonság fogalmának kialakítása sem neutrális, hanem sokkal inkább morális folyamat, amely nagyon kemény erkölcsi következményekkel járhat. Másrészt a migrációhoz kapcsolódó szimbolikus félelmek rendszere magába foglal számos morális megfontolást is. Harmadrészt a migrációs félelmek főbiákkal és előítéletekkel is összekapcsolódnak. Martha Nussbaum (2013) például az *Új vallási intolerancia* című munkájában a nyugati világ iszlamizációját, pontosabban az ahhoz kapcsolódó politikai félelmeket elemzi, és felhívja a figyelmet azok ambivalens természetére. Az író szisztematikusan szedi szét az ún. burkaviseelési tilalom elleni érveket, a végén pedig arra jut, hogy nem is elsősorban az a baj, hogy ezek az érvek ne lennének konzervensék vagy logikusak, hanem hogy egész egyszerűen nem tesznek eleget az általános emberszeretet normáinak. Emellett az előző fejezetben már tárgyalt morális alapok elméletéhez visszanyúlva, a bevándorlás pozitív színben való feltüntetése azért is inkább a liberálisok sajátja, mivel az a gondoskodás dimenzióját vonja magába: egy menekült gyermek képe persze mindenkiben sajnálatot kelthet, de sokkal inkább mozgósítja a baloldalt, mint a jobboldalt. Ez nem jelenti azt, hogy a konzervatívok nem törődnek másokkal, inkább azt mondhatjuk, hogy liberálisok ebben a dimenzióban inkább univerzálisan gondolkodnak, míg a konzervatívok pedig lokálisan. Ők inkább azokról gondoskodnak, akik képesek magukat feláldozni a csoportért, azaz akik ténylegesen a csoport részét képezik.

### Klímaszorongás

A klímaváltozás világszerte aggasztó témává nőtte ki magát, elsősorban a fiatalabb generáció körében. Az Egészségügyi Világszervezet a klímaváltozást az emberi egészséget veszélyeztető legnagyobb globális kihívásnak minősítette a 21. században (Costello et al. 2009:1693). Egy nemzetközi kérdőíves kutatás, amelyet világszerte 16 ország 19 városában végeztek el a Fridays For Future aktivistái körében, azt találta, hogy a tüntetők többsége tapasztalt már frusztrációt, haragot és szorongást a klímaváltozást illetően (de Moor et al. 2020:4). Egy a Lancet Planetary Health folyóiratban, a közelmúltban publikált kutatás szerint pedig a 16 és 25 év közötti fiatalok mintegy 60 százaléka nagyon vagy rendkívüli módon aggódik a globális klímaváltozás várható következményei miatt, 45 százalékuk pedig azt vallja, hogy ez az érzés erősen befolyásolja mindennapjait is. Emellett a kutatásban résztvevők háromnegyede félelmetesnek találja a jövőt, a fiatalok 56 százaléka szerint pedig az emberiség halálra van ítélve (Marks – Hickman 2021). A klímaszorongás tehát nagyobb mértékben érinti a fiatalokat, emellett azokat, akik ténylegesen a klímaválto-



## KÖZELKÉP

zás által okozott természeti katasztrófát/ romlást tapasztalnak meg, valamint jobban érzékelhető a klímaváltozással foglalkozó szakértők és aktivisták körében (Dodds 2020).

A klímaváltozás pszichoanalitikus modellje szerint kétféle klímaszorongás jöhet létre: egyrészt az apokaliptikus félelmek szintjén (halálfélelem, kihalás, megsemmisülés), másrészt pedig a komplex érzelmek szintjén, amelyek a veszteség, a szegény, a gyász és a tehetetlenség körül összpontosulnak (Dodds 2020). A klímaszorongást tehát egy olyan jelenségként is értelmezhetjük, amelynek többféle érzelmi összetevője van: így például a gyász (gondoljunk csak bizonyos fajok kihalására), mások egyféle traumaként élik meg a klímaváltozást. A klímaszorongás (legalábbis egy része) félelemmé alakulhat át, amikor konkretizálják annak tárgyát (a fajok kihalásától tartok). Általában a düh és felháborodás is felbukkan, amely segíthet az egyénnek felülkerekedni a tehetetlenség érzésén. Végül az alkalmatlanság, a szegény és bűnösség érzése is megjelenik, amikor az egyén úgy érzi, nem tesz eleget a klímakatasztrófa megakadályozása érdekében (Pikhala 2019). Az előbbiek alapján tehát beszélhetünk ökomelankóliáról (Lertzman 2015), klímagyászról (Bristow 2019), ökotraumáról és poszttraumás öko-stressz zavarról (PTESD) (Pikhala 2020, Robinson 2018, White 2015, Woodbury 2019), illetve öko-gyászról (Attanasio 2020, Gordon – Radford – Simpson 2019) és solastalgiáról (Albrecht 2005). Néhányan a klímaszorongást mint félelmet (Charlson 2019, McQueen 2018) értelmezik, mivel úgy gondolják, hogy annak oka nem az elmében keresendő, hanem inkább természetes és reális válasz egy, a világban megjelenő krízisre (Buzzell – Chalquist 2019).

A különböző definíciós kísérletek halmazában, az viszonylag hamar egyértelművé válik, hogy klímaszorongás igen erőteljes morális tartalommal bír. A klímaszorongás egyfajta világvége hangulatot teremt, úgy is fogalmazhatnánk, hogy az általános „világvége-félelmünk” egy új formája. Annyiban azonban nagy különbség van a régi és új kor apokalipszise között, hogy a világvége most nem isteni csapásként érkezik meg, hanem mi magunk vagyunk az okozói. Emiatt pedig ténylegesen több az okunk a szorongásra, de egyben mozgásterünk is sokkal nagyobbá válik (Eszik 2019).

Az is világgossá válik, hogy bár a klímaváltozás ügye látszólag a reáltudományok témakörébe esik, a kérdés megítélése sokszor politikai, ideológiai vagy pszichológiai okok mentén determinált (Bertram 2022). Az is érdekes kérdés, hogy miért váltak ennyire polarizálttá a nyugati társadalmak a klímaváltozást illetően is, miközben viszonylagos konszenzus uralkodott még a 80-as évek végén és a 90-es évek elején is a témában – habár az embereknek nem volt róla sok információjuk (Capstick et al. 2014). Ha magyarázatot keresünk a politikai attitűdökhöz, ideológiákhoz vagy a pártokhoz kell fordulnunk. Mivel az emberek elsősorban azt nézik a bonyolultabb kérdések kapcsán, hogy ideológiájuk vagy pártjuk mit mond az adott kérdéskörrel, így nem meglepő, hogy a klímaváltozás is egy olyan téma, amelynek komplexitása miatt, az egyénnek könnyebb, ha pártja vagy világnézete nyújt valamilyen támpontot (Bertram 2022). A klímaváltozás és klímaszorongás tehát társadalmi konstruk-



## KÖZELKÉP

ció eredménye is (Pettenger 2007, Stehr – Storch 1995), azaz a különböző politikai ideológiák ütközésének homlokterében található (Giddens 2009, McCright – Dunlap 2010). Így míg a klímaszorongás hagyományosan a baloldalol sajátja, addig a klímatagadás a jobboldal egyik meghatározójává vált.

A klímatagadás az utóbbi években a politikai pszichológiai szakirodalom sokat kutatott kérdése, amely három pszichológiai konstrukttal, illetve elmélettel kapcsolta össze a klímaváltozás tagadását. Az első ilyen a szociáldominancia-orientáció (SDO) (Pratto et al. 1994). A második konstrukttum a jobboldali tekintélyelvűség skálája (Altemeyer 1991) (RWA), a harmadik pedig rendszerigazoló elmélet (SJT-Jost-Banaji 1994). Egyértelmű konszenzus azonban csak az SDO és a klímatagadás között van (Haikkinen – Akrami 2014). A magas SDO szinttel rendelkező egyének ugyanis elméletben elutasítják a kurrens társadalmi gyakorlatok megváltoztatására irányuló kezdeményezéseket, még akkor is, ha azok negatív hatással vannak környezetükre. A klímatagadás korrelál tehát az SDO-val (szociális dominancia orientáció), emellett olyan szociokulturális attitűdökkel, mint az antifeminizmus, bevándorlás-ellenesség, multikulturalizmus-ellenesség, valamint a közszolgáltatásokkal és médiával szembeni bizalmatlanság (Jylhä– Strimling – Rydgren 2020).

A jobboldalon belül a szélsőjobboldali pártokra különösképpen jellemző az, hogy elutasítják a klímaváltozás tényét (Jylhä – Strimling – Rydgren 2020). Ugyanakkor a legtöbb európai jobboldali (populista) párt nem tagadja a klímaváltozást, hanem inkább marginalizálja a témát annak érdekében, hogy a bevándorlást és a határelőőrzést állítsa a középpontba (Jeffries 2017: 469). Egyes európai pártok összekötik a környezetvédelmet a bevándorlás elutasításával, valamint a nacionalista alapú energiatfüggetlenség támogatása is tipikus jellemzőjük. A nemzettel szerves egységben létező természet és az önellátás idealizálása szintúgy része az európai populista jobboldal narratívájának, de ez kevésbé hangsúlyos elem (Forchtner 2019). A klímaváltozás működésében ugyanakkor sokszor a nemzeti szuverenitás fenyegetését látják. Matthew Lockwood (2018) különbséget tesz a jobboldali populisták éghajlatváltozással kapcsolatos szkepticismusának strukturális és ideológiai magyarázatai között. A strukturális indoklás szerint a környezetvédelmi politikák az ipari szerkezetváltással veszélyeztetik a jobboldali populizmus szavazói bázisát képező férfi munkásosztály egzisztenciáját. Az ideológiai indoklás pedig azt mondja, hogy a populisták a környezetvédelmet liberális, kozmopolita koncepciónak tekintik.

Végül pedig azt is érdemes tisztázni, hogy egyébként a zöld eszme mind a jobb- mind pedig a baloldalhoz kapcsolható elméleti alapon. A baloldalhoz a kizsákmányolás és az elidegenedés koncepciói kötik, amelyek a zöldpolitika esetében nem a munkásosztály, hanem a természet, az emberi közösségek egészében mutatkoznak meg. Az autonómia és a hagyományos politikai intézmények szerepének megkérdőjelezése, valamint az emancipációs küzdelmek támogatása a liberalizmushoz kapcsolódó elemek. A természetes és az épített környezet eredeti formája, a hagyományos emberi közösségek védelme pedig olyan építőkövek, amelyekkel a konzervatív



## KÖZELKÉP

pozícióból lehet azonosulni (Mikecz 2022). Roger Scruton (2018) például egyenesen azt állítja, hogy a zöld gondolat természetes helye a jobboldalon található. A környezetvédelem ugyanis elsősorban morális kérdés, így a megoldást nem a rugalmatlan (gazdasági) túlszabályozásokban kellene keresni, hanem sokkal inkább az otthon szeretetére (oikofilia) kellene építeni. Ez a fogalom ugyanis természetes módon vonja magába a környezetünk esztétikáját és hagyományaink ápolásának fontosságát is. Végül, ha az előző fejezetben tárgyalt morális alapokat ismételten szemügyre vesszük, akkor azt találjuk, hogy a klímaváltozás és a természet romlása leginkább a tisztaság dimenziójához kötődik. Az a felvetés pedig, hogy az industrializmus, a kapitalizmus, a közlekedés nem csak fizikai értelemben szennyezik világunkat, hanem morális értelemben is, hiszen általuk a környezeti értékek, és az emberi létezés természetes formája is degradálódik, éppúgy hívószó lehet a jobboldaliak, mint ahogyan a baloldaliak számára is.

### Diszkuszió. Félelmek Magyarországon

A magyar politikai félelmeket vizsgálva, nem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy a magyar kormányzó jobboldal 2010 óta olyan intézményi és tartalmi változások irányába mozdult el, amelyek az ellenség-és konfliktusgenerálásnak kedveznek (Böcskei 2019). A rendszerváltást követően az ellenségképzés valamilyen szinten valamennyi politikai párt sajátjává vált, azonban csak a Fidesz vezette keresztény-nemzeti jobboldalnak sikerült az, hogy erős öndefiníciójánál fogva uralja a hazai közbeszédet és egyben ellenzéke identitását (Antal 2016). A Fidesz identitásépítése a 2002-es választási vereség után startolt el. Ezt követően a kormánypárt az általa összefogott táborot mindinkább a nemzeti oldalként aposztrofálta, és elhatárolta magát a kormányon lévő „balliberális/kommunista” pártoktól, valamint kísérletet tett a nemzet fogalmának kisajátítására is (Antal 2016).

Az előbbieket egyik következménye az a végletesen polarizált társadalmi diskurzus, amely nagyban megnehezíti a társadalmi csoportok közötti kommunikációt. Az évtized végére a legtöbb fontos kérdés megítélésében, legyen az a bevándorlás, a korrupció, a politikai szereplők, a külföldi szervezetekről és civil szereplőkről való vélekedés, a politikai intézményekbe vetett bizalom, vagy a jövőről alkotott elképzelés, elsősorban a politikai szimpátia határozza meg az állampolgárok véleményét (Gerő – Mikola 2020, Janky 2020, Kmetty 2018, Susánszky et al. 2021).

Sík Endre és Gerő Márton egyik 2022-es tanulmányukban azt a folyamatot igyekeznek feltárni, hogy milyen szerepet játszottak a különböző “veszély-percepciók” a Fidesz választási blokkjának kialakulásában. A szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy az ellenzéki és kormánypárti szavazók teljesen máshogy érzékelik a különböző veszélyeket. A szerzőpáros a kérdőívekben olyan válaszlehetőségeket kínált fel, amelyek fontos részét alkották a politikai diskurzus-



## KÖZELKÉP

nak (például bevándorlás és szuverenitásvesztés, democráciadeficit és korrupció) 2017 és 2021 között (Szabó – Gerő 2022). Az általános következtetés a vártaknak megfelelően az volt, hogy a Fidesz-pártiak és a baloldali/liberális ellenzék mástól félnek és ezek miatt másokat okolnak, miközben a politikától távolabb állók a két pólus között helyezkednek el. A Fidesz–KDNP szavazóinak félelmei és ellenségsége visszatükrözi a MPG üzeneteit. A Fidesz-szavazók nem féltik a demokráciát és nem tartanak a korrupciótól, ezzel szemben a migráció, az idegen hatalmak és „Brüsszel”, a liberálisok és Gyurcsány komoly veszélyt jelentenek a szemükben. A baloldali-liberális a Fidesz-világ inverze: fő félelmük a demokrácia lebontása és a korrupció, ám sok ponton az együttműködés ereje kisebb a Fidesz-pártiakéhoz képest, ami azzal magyarázható, hogy őket nem mozgósította egy ellen-MPG. A párt nélküliek (köztük a Jobbikosok) lényegében a baloldali-liberálisokhoz hasonlóan, de – nem meglepő módon – hozzájuk képest is gondolkodásuk által kevésbé erősen meghatározva vélekednek az őket körülvevő világról.

Mint láttuk, a migrációs félelmeknek elvitathatatlan szerepe volt a Fidesz-világ megteremtésében, míg a klímaváltozás érzelmvilága kevésbé politizált téma. Most pedig vizsgáljuk meg részletesen, hogyan működtek a fent részletezett folyamatok a két félelemtípus esetében.

### Migrációs félelmek

A migrációs válság mind a belpolitikában, mind pedig a nemzetközi kapcsolatok és az EU szintjén is új helyzetet teremtett, így remek lehetőséget kínált Orbán Viktor-nak, hogy a politikai agendára emelje és hosszú ideig ott is tartsa a témát. A kormány 2015-től kezdve mindent a migrációs kártyára tett fel, és egy olyan képet igyekezett formálni Magyarországról, amely a keresztény Európa védelmezőjeként, és a muszlim invázió legfontosabb ellenlábasaként írta le az országot (Bíró-Nagy 2018). A bevándorlásról kialakult hazai biztonsági diskurzust elemezve három, egymással összefüggő témakör festhető fel: (1) a bevándorlók demográfiai veszélyként való beállítása, (2) xenofóbia felkorbácsolása (3) a civilizációk összecsapásának motívuma és a nemzeti identitás megőrzése (Rákos 2022). Mindeközben az idegenellenesség természete is megváltozott: a menedékkérő képében kézzelfoghatóvá és jelenidejűvé vált a fenyegetés (Juhász et al. 2017), emellett összemosódott a „menekült”, „gazdasági bevándorló”, illegális migráns és terrorista kategória (Bocskor 2018).

A Tárki (2016) mérése szerint 2016-ra 12 százalékkal nőtt az idegenellenesség Magyarországon, amely 1992-től (a kutatás kezdete) a legmagasabb érték (53 százalék). Ezt kiegészítve a Pew Research Center 2016-os felmérése alapján a magyar társadalom általánosságban negatívabb véleménnyel volt a kisebbségekről, mint a többi európai ország, emellett a muszlimok elutasíthatósága magasabb volt a romákénál is. A migráció negatív társadalmi megítélését bizonyítja a bevándorlásról



## KÖZELKÉP

a 2017 októberében készített Special Eurobarometer-kutatás is, amely az adatok alapján azt vizsgálta, hogy a bevándorlásra elsősorban problémaként vagy lehetőségként tekintenek-e az uniós állampolgárok (Európai Bizottság 2018: 58). Magyarországon a válaszadók 63 százaléka látta elsősorban problémának a migrációt, ami az egész Európai Unióban a legmagasabb arány volt. (Magyarországon kívül csak Máltán és Görögországban volt hasonlóan magas a migrációt elutasítók aránya, de ezek az országok akkoriban ténylegesen a válság frontvonalában voltak.) Az előbbi kemény adatok kiegészítéseképpen fontos adalék, hogy nemcsak 2015-ben, de már 2002-ben is azt gondolta a magyarok többsége, hogy bevándorlók megjelenésével rosszabb helylé válik az ország, így az igazi változást a mérsékelt vélemények háttérbe szorulása és a teljes elutasítás erősödése jelentette (Barna – Koltai 2018). Erős Ferenc (2019) szociálpszichológiai jellemzőkkel (is) magyarázza ezt a féle receptivitást. A xenofóbia ugyanis szoros összefüggést mutat a nemzeti sérelmekkel és az áldozati szereppel, amelyek a magyar nemzeti önkép meghatározó elemei. A globális szemlélet hiánya, a kulturális másság jelentésnélkülisége pedig felerősíti a bűnbak-képzés folyamatát, amely együtt jár a másság rasszizálásával (Feischmidt 2016).

A bevándorlással kapcsolatban, a Policy Solutions kutatói (2018) megjegyzik, hogy az Orbán kormány egyik "legfontosabb sikere" az volt, hogy a 2018-ban egy valódi félelem-kampányt bonyolított le, amely által elérte, hogy a saját potenciális szavazók körében a személyes félelmek és az ország jövőjéért érzett aggodalmak között is dobogós helyre kerüljön a migráció. Ez azért is jelentőségeltjes eredmény, mivel a magyar társadalomban, hagyományosan sokkal nagyobb teret kapnak a materiális jellegű félelmek, ezekre azonban 2018-ban (sem 2022-ben) nem épült sikeres ellenzéki alternatíva. A Policy Solutions vizsgálata alapján a migrációs félelmek mind személyes szinten (ötödik legfontosabb félelem), mind pedig az ország jövőjét veszélyeztető tényezők megnevezésénél (ötödik legfontosabb félelem) meghatározó jelleggel bírtak. Emellett fontos megjegyezni, hogy elsősorban a pártpreferenciák szerinti megoszlás determinálta a kérdést: míg például a kormánypárti szavazók körében a migráció számított a második legfontosabb személyes félelemnek, addig az MSZP-szavazók esetében, az be sem került a top öt félelem közé (Boros – Laki 2018).

Egy az előbbiekhöz hasonló, 2021-ben készült közvéleménykutatás alapján a Policy Solutions kutatói azt találták, hogy a bevándorlástól való félelem a falvakban, kistelepüléseken kiugróan magas (41 százalék), a városokban pedig sokkal kisebb mértékű (25-29 százalék). Ez szoros összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy a magyar falvak a leginkább kormánypártiak. A bevándorlás tehát még mindig sokkal fontosabb a fideszeseknek, mint az összes többi szavazónak. Ha például Magyarország *problématérképére* tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a fideszesek 16 százaléka, míg a válaszadók átlagának csak 6 százaléka jelölte meg problémaforrásként a migrációt. Szintén a migrációs félelmek fideszes jellegét erősíti, hogy a bevándorlás kivételével az összes Magyarország jövőjére vonatkozó félelem típus szignifikánsan jobban jellemző az ellenzéki és a bizonytalan szavazókra. Emellett a bevándorlást



## KÖZELKÉP

a kormánypártiak 40 százaléka említi a három legnagyobb globális kihívás között, addig az ellenzékieknek csak a 25 százaléka állítja ugyanezt.

### Klímafélelmek

A migrációval ellentétben Magyarországon a környezetvédelem kevésbé átpolitizált téma, így nincs kifizítve pártpolitikai vagy ideológiai törésvonalakra. A magyarok a környezetvédelem kérdését elsődleges problémának tartják, függetlenül attól, hogy ki tolmácsolja, azonban a személyes kompetencia szintje alacsony (Bertram 2022).

Az előbbieket közvélemény-kutatási adatokkal is alátámaszthatóak. A Pew Research Center (2019) 2018-as globális attitűdvizsgálata alapján elmondható, hogy Magyarországon a megkérdezettek 66 százaléka a klímaváltozást elsődleges problémának tartja, 26 százalékosan másodlagos problémaként tartja számon, 6 százalékosan pedig nem tartja kihívásnak. Hazánk így a középmezőnyben van, és a régió belül megelőzte Lengyelországot. Az Eurobarometer 2019-es felmérése is megerősíti az előzőeket. Itt a magyarok 85 százaléka nagyon komoly, 11 százaléka pedig meglehetősen komoly problémának tartotta a klímaváltozást. Ezzel az eredménnyel valamivel az EU-s átlag felett (79 százalékosan nagyon komoly) voltunk. Személyes szinten azonban az átlag alatt maradtunk, a magyarok ugyanis feleakkora személyes kompetenciáról számoltak be (18 százalékosan), mint az EU-s átlag. Persze azt is fontos megjegyezni, hogy a környezetvédő gyakorlatok valósága és a kérdőívekben jelentkező elkötelezettségek között szakadék áll fenn.

2019-től kezdődően végbement a zöld témák politizálódása is, ugyanis az éghajlatváltozás, a globális felmelegedés hirtelen meghatározó politikai kérdéssé vált Magyarországon, ugyanakkor ebben az esetben a kormányzat – szemben a migráció kérdésével – nem kezdeményező, hanem reaktív helyzetben találta magát. Mikecz – Böcskei – Vasali (2022) kutatásában tartalomelemzéssel kimutatta, hogy hasonló elemek jelentek meg a kormány narratívájában, mint a nyugat európai populista pártok esetében. A Fidesz nem tagadja a klímaváltozás tényét, de annak kezelésénél szerinte prioritásként kell meghatározni a nemzetállami gazdaságot és a nemzeti szuverenitást. A klímavédelmet nem szabad a magyar családok és a fejlődő országok kárára megvalósítani. A kereszténységre való hivatkozás, nemzeti, hazai természet idealizálása és a hétköznapi emberekre való utalás is jelen voltak a diskurzusban, de ezek az elemek nem voltak jelentősek.

Rákos András Dominik (2022) tanulmánya azt vizsgálta, hogyan kötődik a klímaaktivizmus az ellenségképzéshez a kormányközeli diskurzusban, és mindez miként kapcsolódik a 2015-ös migrációs válság nyomán kialakult „mi-ők” megkülönböztetéshez. A tanulmány három fő motívumot különített el: 1. éghajlatváltozást biztonsági fenyegetésként el nem ismerő narratíva, 2. Magyarország klímapolitikai sikerei plusz a felelősség áthárítása 3. Greta Thunberg és a döntően fiatal tüntetők megve-





## KÖZELKÉP

zethetősége és a klímalobbi jelenléte. Ezek alapján a Fidesz narratívája a célok és szereplők egyeztetetőségének okán azt állította, hogy a klímalobbi megfeleltethető a multikulturalista és bevándorlaspárti balliberális elitnek, amely a klímaszorongás terjesztésével kelt félelmet a társadalomban, és ezzel tereli el a figyelmet a valódi törekvéséről, a migráció támogatásáról. Így építette be az Orbán-kormány a látszólag új ellenségképét a mintegy másfél évtizede létező nemzeti-nemzetellenes antagónizmusba.

Végül fontos még, hogy szót ejtsünk a klímafélelmekkel kapcsolatos kutatásokról is. A 2018-as *Magyar rémálom* kutatás azt találta, hogy a vártnál jóval magasabb azoknak az aránya, akik a klímaváltozástól és a környezeti katasztrófáktól félnek: közel minden harmadik magyart (31 százalék) kifejezett aggodalommal töltött el a bolygónk környezeti változása. Ez a téma úgy került a lakosság 12 százalékának félelem toplistájára - és konkrét rákérdezés esetén úgy aggódik a klímaváltozás miatt a magyarok 31 százaléka-, hogy erről az ügyről lényegében alig volt szó a nagypolitikában (Boros – Laki 2018). A 2021-es *Szorongások és félelmek Magyarországon* című kutatásban három szinten is megjelenik a klímaváltozás kérdése. Magyarország problématérképére tekintve, a válaszadók tizede számára kiemelt problémát jelent a környezetvédelemmel és klímavédelemmel kapcsolatos fellépés gyengesége. Érdekes adalék, hogy a teljes népességre vonatkozó adatokkal szemben a kormánypárti válaszadók listájának hatodik helyén nem a korrupció, hanem a gyenge környezetvédelem áll (17 százalék említette, 6 százalékponttal többen, mint az összes válaszadó). A Magyarország jövőjével kapcsolatos félelmek esetében a válaszadók több mint fele fél attól, hogy tovább romlik a környezet állapota (55 százalék). Nem meglepő módon a diplomásokra jobban jellemző a környezet pusztulása miatt érzett szorongás, mint a legfeljebb 8 általánost végzettekre. Végül a globális veszélyeket illetően a klímakatasztrófától ugyanannyira félnek a kormánypárti (36 százalék) és az ellenzéki szavazók (34 százalék) is. Az iskolázottságot figyelve azonban ismételten erős kapcsolatot fedezhetünk fel az eredményekben. A képzetesebb társadalmi csoportok nagyobb arányban aggódnak klímaválság miatt: míg a 8 általánost végzettek körében 28 százalék az arányuk, addig a diplomásoknál már 45 százalék (Bíró-Nagy – Laki – Szászi 2021).

## Összegzés

Jelen tanulmány legfontosabb célja az volt, hogy tudományos, elsősorban politikatudományi szempontból járja körül a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Az írás először bemutatta az ideológia és morális érzelmek kapcsolatát, majd pedig kitért a félelem érzésének morális vonatkozásaira. Ezt követte a félelem és az ideológiák viszonyának vizsgálata: a konzervativizmus és a (jobboldali) populizmus különböző kutatási irányain keresztül mutattam be azokat az elemeket, amelyek



## KÖZELKÉP

alapján a félelem hagyományosan a jobboldalhoz/konzervativizmushoz kötődik. Ezek után két, specifikus félelemtípus ismertetése következett, a migrációs félelemké és a klímaszorongásé. Ez azért is tűnt jó választásnak, mivel míg a migrációs félelmek elsősorban a jobboldalhoz kötődnek, addig a klímaszorongást tipikusan a baloldalhoz kapcsolja a szakirodalom. Végül, annak érdekében, hogy plasztikusabbá tegyem a kutatás témáját, igyekeztem a magyar politikai téren belül is elhelyezni és elemezni az előbbi félelemtípusokat.

A tanulmány legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy bár a félelem nem klasszikus morális érzelem, érzelemszabályozásunk fontos momentuma, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében. A politika terrénumán vizsgálódva a félelmet morális aspektusa elsősorban a konzervativizmushoz és a jobboldali populizmushoz köti, és bár találni olyan kutatásokat is, amelyek legalább részben elismerik annak baloldali dimenzióit, a vizsgálatok eloszlása azonban közel sem arányos. Az előzőek eklatáns példája a tanulmány által részletezett klímaszorongás is. A magyar kontextusra tekintve, számos releváns, a témába vágó kutatás létezik, azonban főleg a migrációs félelmeket érintő tanulmányok dominálnak. A klímaváltozás témája ugyan nem mellőzött kérdése a társadalomtudományi szakirodalomnak, azonban annak nem az érzelmi aspektusa az elsődleges.

Ebben az írásban alapvetően doktori projektem elméleti keretét ismertettem. Kutatásomban a félelmek és a politikai/ideológiai identitás kapcsolatát tanulmányozom a migráció és a klímaváltozás témáján keresztül, mikroszinten, kvalitatív (interjú) módszerek segítségével. A vizsgálódás tehát jelentős empirikus eredményekkel is kecsegetet. Praktikus szempontból segíthet megérteni a magyar politika aktuális folyamatait, emellett az ideológiai identitás érzelmi aspektusának hangsúlyozása által, jól megfoghatóvá teheti annak mindennapi működését is. A kutatás legnagyobb nívója, hogy hozzájárulhat egy Magyarországon még kevésbé elterjedt szubdiszciplína, az érzelmelek politikai szociológiájának meghonosításához. Végül, de nem utolsósorban, mint minden olyan vizsgálódás, amely valamiképpen arra kíváncsi, hogyan is gondolkodnak az emberek valójában a politikáról, ha csak szerény mértékben is, de segítheti az ellentétes politikai táborok közötti konszenzusteremtést.

### Irodalom

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York, Harper
- Albrecht, G. (2006): Solastalgia. *Alternatives Journal* 32(4–5): 34–36.
- Aldén, L. – Hammarstedt, M. (2014): *Integration of immigrants on the Swedish labour market: recent trends and explanations*. Linnaeus University, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-38645>. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)



## KÖZELKÉP

- Alford, J. R. – Funk, C. L. – Hibbing, J. R. (2005): Are political orientations genetically transmitted? *American Political Science Review* 99: 153–167.
- Altemeyer, R. A. (1998): The other “authoritarian personality.” *Advances in Experimental Social Psychology* 30: 47–91.
- Alwin, D. F. – Krosnick, J. A. (1991): Aging, cohorts, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology* 97(1): 169–195. <https://doi.org/10.1086/229744>.
- Amodio, D. M. – Jost, J. T. – Master, S. L. – Yee, C. M. (2007): Neurocognitive correlates of liberalism and conservatism. *Nature Neuroscience* 10: 1246–1247.
- Antal A. (2016): Politikai ellenség és identitás. In: Földes Gy. – Antal A. (szerk.): *Holt-pont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Attanasio, R. (2020): The dispassionate observer and the grieving environmental scientist. *Integrated Environmental Assessment Management* 16(2): 164–165. <https://doi.org/10.1002/ieam.4241>.
- Bandura, A. (1991): Social Cognitive Theory of Self-Regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 50: 248–287. [http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90022-L](http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978(91)90022-L)
- Barna I. – Koltai J. (2018): A bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök belső szerkezete és az attitűdök változása 2002 és 2015 között Magyarországon a European Social Survey (ESS) adatai alapján. *Socio.hu* 2018/2. 4–23.
- Berezin, M. (2002): Secure States: Towards a Political Sociology of Emotion. *The Sociological Review* 50(2): 33–52. doi:10.1111/j.1467-954X.2002.tb03590.x
- Berezin, M. (2009): Exploring emotions and the economy: New contributions from sociological theory. *Theory and Society* 38: 335–346
- Bericat, E. (2016): The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology* 64(3): 491–513. doi: 10.1177/0011392115588355.
- Bigo, D. (2002): Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives* 27(1): 63–92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>.
- Bíró-Nagy A. (2018): Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014–2018. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Várakozások és Valóságok*. Budapest, Napvilág Kiadó – MTA TK PTI
- Bíró-Nagy A. – Laki G. – Szászi Á. (2021): *Szorongások és félelmek Magyarországon*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions
- Block, J. – Block, J. H. (2006): Nursery school personality and political orientation two decades later. *Journal of Research in Personality* 40(5): 734–749. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.09.005>



## KÖZELKÉP

- Bobbio, N. (1996): *Left and Right. The Significance of a Political Distinction*. Polity Press, Cambridge
- Bocskor Á. (2018): Anti-Immigration Discourses in Hungary during the 'Crisis' Year: The Orbán Government's 'National Consultation' Campaign of 2015. *Sociology* 52(3): 551–568. <https://doi.org/10.1177/0038038518762081>
- Boros T. – Laki G. (2018): *A magyar rémálom. Milyen félelmek élnek a magyar társadalomban?* Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions
- Bonanno, G. A. – Jost, J. T. (2006): Conservative shift among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attacks. *Basic and Applied Social Psychology* 28: 311–323.
- Boonen, J. (2019): Learning who not to vote for: The role of parental socialization in the development of negative partisanship. *Electoral Studies* 59: 109–119. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.001>
- Bouchard, T. J. – Mcgue, M. (2003): Genetic and environmental influences on human psychological differences. *Journal of Neurobiology* 54(1): 4–45.
- Bristow, T. (2019): Towards 'keystone feelings': An affective architectonics for climate grief. In: Patulny, R. – Bellocchi, A. – Olson, R.E. – Khorana, S. – McKenzie, J. – Peterie, M. (eds.): *Emotions in late modernity*. New York, Routledge, 311–326.
- Böcskei B. (2019): Kormányzó populizmus. A Fidesz ellenség- és identitáskonstruáló populizmusa. *Politikatudományi Szemle*, XXX/4. 61–79. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.4.61>.
- Buzan, B. – Hansen, L. (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge, Cambridge.
- Buzogany A. – Mohamad-Klotzbach, C. (2021): Populism and nature – the nature of populism: New perspectives on the relationship between populism, climate change, and nature protection. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*. 15. 10.1007/s12286-021-00492-7.
- Buzzell, L. – Chalquist, C. (2019): *It's not eco-anxiety – it's eco-fear! A survey of the eco-emotions*. <https://chalquist.com/its-not-eco-anxiety-its-eco-fear-a-survey-of-the-eco-emotions/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)
- Capstick, S. – Whitmarsh, L. – Poortinga, W. – Pidgeon, N. – Upham, P. (2014): International trends in public perceptions of climate change over the past quarter century: Erratum. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 6. 10.1002/wcc.321. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Charlson, F. (2019): The rise of 'eco-anxiety': Climate change affects our mental health, too. *The Conversation*. <https://theconversation.com/the-rise-of-eco-anxiety-climate-change-affects-our-mental-health-too-123002>. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)



## KÖZELKÉP

- Chebel d'Appolonia, A. (2012): *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe*. Ithaca, Cornell University Press. <https://doi.org/10.1111/gove.12215>.
- Costello, A. – Abbas, M. – Allen, A. – Ball, S. – Bell, S. – Bellamy, R. (2009): Managing the health effects of climate change. *The Lancet*, 373(9676): 1693–1733. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)60935-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)60935-1).
- Crawford, N. C. (2000): The Passion of World Politics: Propositions on Emotions and Emotional Relationships. *International Security* 24(4): 116–136.
- Crowson, H. M. (2009): Are all conservatives alike? A study of the psychological correlates of cultural and economic conservatism. *Journal of Psychology* 143(5): 449–463.
- Davou, B. – Demertzis, N. (2013): *Feeling the Greek financial crisis*. In: Demertzis N (ed.): *Emotions in Politics*. Basingstoke, Palgrave, 93–123.
- de Moor, J. – Uba, K. – Wahlström, M. – Wennerhag, M. – De Vydt, M. – Lorenzini, J. (2020): *Protest for a future II: Composition, mobilization and motives of the participants in Fridays for Future climate protests on 20-27 September, 2019, in 19 cities around the world*. Stockholm, Södertörn University. doi:10.17605/OSF.IO/ASRUW.
- de Sousa, R. (2004): Emotions: What I know, what I'd Like to Think I Know, and What I'd like to Think. Solomon, R. C. (ed.): *Thinking About Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford, Oxford University Press, 61–75.
- Demertzis N. (2006): Emotions and Populism. In: Clarke S. – Hoggett, P. – Thompson S. (eds.): *Emotion, Politics and Society*. London, Palgrave Macmillan. [https://doi.org/10.1057/9780230627895\\_7](https://doi.org/10.1057/9780230627895_7).
- Demertzis, N. (2013): Political emotions. Nesbitt-Larking, P. – Kinnvall, C. – Capelos, T. (eds.): *The Palgrave Handbook Of Global Political Psychology*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 223–241.
- Dodds, J. (2021): The psychology of climate anxiety. *BJPsych Bulletin* 45: 222–226. doi:10.1192/bjb.2021.18. 222-226.
- Eatwell, R. – Goodwin, M. (2018): *National Populism. The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican
- Echebarria-Echabe, A. – Fernández-Guede, E. (2006): Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36: 259–265.
- Erős F. (2019): Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalomlélektani megfontolások és kérdések a menekültválságról. *IMÁGÓ Budapest*, 8(1): 24–37.
- Eszik V. (2019): Új fejezet nyílt az érzelmek történetében: a nosztalgia után itt a klímaszorongás. *Qubit.hu*, 2019.12.30. <https://qubit.hu/2019/12/30/uj-fejezet>



## KÖZELKÉP

- nyílt-az-erzelmek-torteneteben-a-nosztalgia-utan-itt-a-klimaszorongas. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)
- Etl A. – Tálás P. (2020): A magyar biztonságpercepció átalakulása 1999-2019 között. *Nemzet és Biztonság*, 2020/2. sz., 94–112.
- Európai Bizottság (2018): *Special Eurobarometer 469. Integration of immigrants in the European Union*. Brüsszel: Európai Bizottság. [https://data.europa.eu/data/datasets/s2169\\_88\\_2\\_469\\_eng?locale=en](https://data.europa.eu/data/datasets/s2169_88_2_469_eng?locale=en) (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- European Bizottság (2019): *Special Eurobarometer on climate change*. Brüsszel: Európai Bizottság. [https://climate.ec.europa.eu/system/files/2019-09/report\\_2019\\_en.pdf](https://climate.ec.europa.eu/system/files/2019-09/report_2019_en.pdf) (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Fakiolas, R. – King, R. (1996): Emigration, Return, Immigration: A Review and Evaluation of Greece's Postwar Experience of International Migration. *International Journal of Population Geography* 2(2): 171–90.
- Feischmidt M. (2016): Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek. A xenoraszszizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *REGIO*, 24(4): 5–32. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135>.
- Fekete L. (2009): *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London, Pluto Press.
- Fernandes, D., – Mandel, N. (2014): Political conservatism and variety-seeking. *Journal of Consumer Psychology* 24(1): 79–86. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2013.05.003>.
- Fitzgerald J. (2011): Family dynamics and Swiss Parties on the rise: Exploring party support in a changing electoral context. *The Journal of Politics* 73(3): 783–796.
- Flecker, J. – Hentges, G. – Balazs, G. (2007): Potentials of political subjectivity and the various approaches to the extreme right: Findings of qualitative research. In: Flecker, J. (ed.): *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*. Aldershot, Ashgate, 35–62.
- Ford, R., – Goodwin, M.J. – Cutts, D. (2012): Strategic Eurosceptics and polite xenophobes: Support for the United Kingdom Independence Party (UKIP) in the 2009 European Parliament elections. *European Journal of Political Research* 51: 204–234. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.01994.x>
- Forchtner, B. (2019): *Climate change and the far right*. WIREs Clim Change. 2019; 10:e604. <https://doi.org/10.1002/wcc.604>
- Frijda, N. H. (2007): *The laws of emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Füredi, F. (2005): *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London: Continuum.
- Gerő M. – Mikola B. (2020): *A korrupcióérzékelés két arca: A hétköznapi és az állami szintű korrupció észlelésének legfontosabb meghatározói*. Budapest, Transparency International Magyarország, Társadalomtudományi Kutatóközpont.



## KÖZELKÉP

- <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2020/05/Ger%2023.11.15.> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Gerő M. – Sik E. (2022): „Már nyomni sem kell” – a morális pánikgomb és a 2022. évi választás In: *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 65–86.
- Giddens, A. (2015): *The Politics of Climate Change*. Policy & Politics. 43. 10.1332/030557315X14290856538163.
- Gkolfinopoulos, G. (2017): ‘Illegals’ in the Law School of Athens: public presence, discourse, and migrants as threat. In: Leese, M. – Wittendorp, S. (ed.): *Security/Mobility. Politics of Movement*. Manchester University Press.
- Goodwin, J. – Jasper, J. M. – Polletta, F. (2001) (eds.): *Passionate politics: Emotions and social movements*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gordon, T. A. C. – Radford, A. N. – Simpson, S. D. (2019): Grieving environmental scientists need support. *Science*, 366(6462), 193. doi:10.1126/science.aaz2422.
- Graham, J. – Nosek, B. A. – Haidt, J. – Iyer, R. – Koleva, S. – Ditto, P. H. (2011): Mapping the Moral Domain. *Journal of Personality and Social Psychology* 101(2): 366–385.
- Grande, E. – Kriesi, H. (2012): The Transformative Power Of Globalization And The Structure Of Political Conflict In Western Europe. In: Kriesi, H. – Grande, E. – Doezal, M. – Helbling, M. – Höglinger, D. – Hutter, S. et al. (eds.): *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 3–35.
- Greer, J. M. (2016): *Dark Age America: Climate Change, Cultural Collapse, and the Hard Future Ahead*. New Society Publishers.
- Haidt, J. – Hersh, M. A. (2001): Sexual morality: The cultures and reasons of liberals and conservatives. *Journal of Applied Social Psychology* 31: 191–221.
- Haidt, J. – Joseph, C. (2004): *Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues*. Daedalus, Fall, 55–66.
- Haidt, J. (2003): The moral emotions. In: Davidson, R. J. – Scherer, K. R. – Goldsmith, H. H. (eds.): *Handbook of affective sciences*. New York: Oxford University Press, 852–870.
- Haidt, J. (2007): The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316: 998–1001.
- Haidt, J. (2012): *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon Books.
- Häkkinen, K. – Akrami, N. (2014): Ideology and climate change denial. *Personality and Individual Differences*, 70: 62–65. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.030>.
- Hall, L. – Strandberg, T. – Pärnamets, P. – Lind, A. – Tärning, B. – Johansson, P. (2013): How the Polls Can Be Both Spot On and Dead Wrong: Using Choice Blindness to



## KÖZELKÉP

- Shift Political Attitudes and Voter Intentions. *Public Library of Science ONE* 8(4): e60554. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0060554>.
- Henrich, J. – Heine, S. J. – Norenzayan, A. (2010): The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences* 33: 61–83.
- Hochschild, A. (1979): Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology* 85(3): 551–575.
- Hochschild, A. (1983): *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press.
- Hogg, M. A. (2007): Uncertainty-Identity Theory. *Advances in Experimental Psychology* 39: 69–125. DOI: 10.1016/S0065-2601(06)39002-8.
- Hubbard, G. – Backett-Milburn K. – Kemmer, D. (2001): Working with emotion: issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology* 4(2): 119–137.
- Huddy, L. (2013): From Group Identity to Political Cohesion and Commitment. In: Huddy, L. – Sears, D. O. – Levy, J. (eds.): *Oxford Handbook of Political Psychology*. New York, Oxford University Press.
- Illouz, E. (2014): *Hardcore romance. „Fifty shades of grey”, bestsellers, and society*. Chicago, Chicago University Press.
- Inbar, Y. – Lammers, J. (2012): Political Diversity in Social and Personality Psychology. *Perspectives on Psychological Science* 7(5): 496–503.
- Inbar, Y. – Pizarro, D. A. – Bloom, P. (2009): Conservatives are more easily disgusted than liberals. *Cognition and Emotion* 23: 714–725.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2017): Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse. *Perspectives on Politics* 15(2): 443–454.
- Inglehart, R. F. – Norris, P. (2016): Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper Series*.
- Janky B. (2020): Elit diskurzus, politikai identitás és polarizáció Magyarországon. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. G. (eds.): *Társadalmi Riport*, Budapest, Társi Zrt. 462–477.
- Jasper, J. (2010): Cultural Approaches in the Sociology of Social Movements. In: Klandermans, B. – Roggeband, C. (eds.): *Handbook of Social Movements Across Disciplines*. 59-109.10.1007/978-0-387-70960-4\_3.
- Jeffries, E. (2017): Nationalist advance. *Nature: Climate Change* 7: 469–471.
- Jennings, M. K. – Niemi, R. G. (1968): The Transmission of Political Values from Parent to Child. *The American Political Science Review* 62(1): 169–184. <https://doi.org/10.2307/1953332>





## KÖZELKÉP

- Jennings, M. K. – Stoker, L. – Bowers, J. (2009): Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics* 71(3): 782–799. <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>.
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1994): The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology* 33(1): 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x>.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003a): A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In: Jost, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 525–615.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003b): Exceptions that prove the rule: Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies. *Psychological Bulletin* 129: 383–393.
- Jost, J. T. (2006): The End of the End of Ideology. *American Psychologist* 61(7): 651–670.
- Jylhä, K. – Strimling, P. – Rydgren, J. (2020): Climate Change Denial among Radical Right-Wing Supporters. *Sustainability*, 12. 10226; doi:10.3390/su122310226.
- Kanai, R. – Feilden, T. – Firth, C. – Rees, G. (2011): Political Orientations Are Correlated with Brain Structure in Young Adults. *Current Biology* 21(8): 677–680.
- Kenny, M. (2017): Back To The Populist Future? Understanding Nostalgia. In Contemporary Ideological Discourse. *Journal of Political Ideologies* 22(3): 256. doi: 10.1080/13569317.2017.1346773.
- Kinnvall, C. (2013): Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In: Demertzis, N. (szerk.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York, Palgrave Macmillian, 143–166. <https://doi.org/10.1057/9781137025661>.
- Kiss B. (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle* 25(3): 10–32.
- Kitzinger D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika* 40: 23–48.
- Kmetty Z. (2018). Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle* 28(4): 152–165.
- Konnikova, M. (2014): Is Social Psychology Biased Against Republicans? *The New Yorker*, 2014. október 30. <https://www.newyorker.com/science/maria-konnikova/social-psychology-biased-republicans> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Kray, Thorn-R. (2016): Narrative, Emotion, and Cultural Meaning: Their Connection from the Perspective of Cultural Sociology, with Special Regards to Fiction. *Amsterdam International Electronic Journal of Cultural Narratology*. 8. <http://cf.hum.uva.nl/narratology/index.html>. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)



## KÖZELKÉP

- Landau, M. – Solomon, S. – Greenberg, J. – Cohen, F. – Pyszczynski, T. – Arndt, J. (2004): Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for President George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30: 1136–1150.
- Léonard, S. (2010): EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices. *European Security* 19(2): 231–254. <https://doi.org/10.1080/09662839.2010.526937>.
- Lertzman, R. (2015): *Environmental melancholia: Psychoanalytic dimensions of engagement*. New York, Taylor & Francis.
- Leiserowitz, A. – Maibach, E. – Roser-Renouf, C. – Smith, N. – Dawson, E. (2012): Climategate, Public Opinion, and the Loss of Trust. *American Behavioral Scientist*. 57. 818-837. 10.1177/0002764212458272.
- Lindy, W. (2012): Hot or Not: Why Conservative Women Are ,Prettier’ Than Liberal Ladies. *jezebel.com*, 2012. 09.10. <https://jezebel.com/hot-or-not-why-conservative-women-are-prettier-than-li-5950013>. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 28. )
- Locke, J. (2016): *Democracy and the Death of Shame: Political Equality and Social Disturbance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lockwood, M. (2018): Right wing populism and the climate change agenda: Exploring the linkages. *Environmental Politics* 27(4): 712–732.
- Marek B. (2022): Mennyire hatásos a Thunberg-jelenség? Kutatás a környezetvédelmi meggyőzésről és meggyőzhetőségről In: Mikecz, D. – Oross, D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Marks, E. – Hickman, C. (2021): Young People’s Voices on Climate Anxiety, Government Betrayal and Moral Injury: A Global Phenomenon. <https://ssrn.com/abstract=3918955> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3918955>.
- McAdams, D. – Albaugh, M. – Farber, E. – Daniels, J. – Logan, R. – Olson, B. (2008): Family metaphors and moral intuitions: How conservatives and liberals narrate their lives. *Journal of Personality and Social Psychology* 95(4): 978–990.
- McGregor, I. – Nail, P. R. – Marigold, D. C. – Kang, S.J. (2005): Defensive pride and consensus: Strength in imaginary numbers after self-threat. *Journal of Personality and Social Psychology* 89: 978–996.
- McQueen, A. (2018): The wages of fear? Towards fearing well about climate change. In: McPherson, T. – Budolfson, M. – Plunkett, D. (eds.): *Philosophy and climate change*. Oxford, Oxford University Press.
- McCright, A. – Dunlap, R. (2011): The Politicization Of Climate Change And Polarization In The American Public’s Views Of Global Warming, 2001-2010. *The Sociological Quarterly* 52: 155–194. 10.1111/j.1533-8525.2011.01198.x.



## KÖZELKÉP

- Mikecz D. – Böcskei B. – Vasali Z. (2022): A magyar jobboldal (ellen)keretei a klímaválságra és -mozgalomra. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mikecz D. (2022): A környezeti tudatosságtól az aktivizmusig: fiatalok klímavédelmi részvételét meghatározó szociológiai és politikai jellemzők. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mudde, C. (2019): *The Far Right Today*. Polity Cambridge, Polity Press.
- Nail, P. R. – McGregor, I. – Drinkwater, A. E. – Steele, G. M. – Thompson, A. W. (2009): Threat causes liberals to think like conservatives. *Journal of Experimental Social Psychology* 45(4): 901–907. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2009.04.013>.
- Nail, P. R. – McGregor, I. (2009): Conservative shift among liberals and conservatives following 9/11/01. *Social Justice Research* 22(2–3): 231–240. <https://doi.org/10.1007/s11211-009-0098-z>.
- Napier, J. L. – Jost, J. T. (2008): Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science* 19(6): 565–572.
- Nussbaum, M. (2001): *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2013): *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Cambridge, Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2016): *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
- Oxley, D. R. – Smith, K. B. – Alford, J. R. – Hibbing, M. V. – Miller, J. L. – Scalora, M. – Hibbing, J. R. (2008): Political Attitudes Vary with Physiological Traits. *Science*, 321: 1667–1670.
- Pettenger, M. (2007): *The Social Construction of Climate Change. Power, Knowledge, Norms, Discourses*. London, Routledge.
- Pew Research Center (2019): A look at how people around the world view climate change. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/18/a-look-at-how-people-around-the-world-view-climate-change/> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Pihkala, P. (2019): *Climate Anxiety. Psychological and Spiritual Dimensions of Environmental Issues*. Helsinki.
- Pliskin, R. – Bar-Tal, D. – Sheppes, G. – Halperin, E. (2014): Are Leftists More Emotion-Driven Than Rightists? The Interactive Influence of Ideology and Emotions on Support for Policies. *Personality and Social Psychology Bulletin* 40: 1681–1697. [10.1177/0146167214554589](https://doi.org/10.1177/0146167214554589).
- Pool, I. de S. (1957): A critique of the twentieth anniversary issue. *Public Opinion Quarterly* 21: 190–198.



## KÖZELKÉP

- Pratto, F. – Sidanius, J. – Stallworth, L. M. – Malle, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology* 67(4): 741–763.
- Rákos A. D. (2022): Klímaaktivizmus: az új közellenség? Zöldmozgalmak a magyar kormányközeli sajtó szemszögéből. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ray, S. J. (2020): *A Field Guide to Climate Anxiety*. Berkley, University of California Press.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rime, B. (2009): Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review. *Emotion Review* 1: 60–85.
- Roeser, S. (2012): Risk Communication, Public Engagement, and Climate Change: A Role for Emotions. *Risk Analysis* 32: 1033–1040. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2012.01812.x>.
- Rorty, A. O. (2003): Enough already with „theories of the emotions”. Think. Solomon, R. C. (ed): *Thinking About Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford, Oxford University Press.
- Rostan, P. – Rostan, A. (2019): „When will European Muslim population be majority and in which country?”, *PSU Research Review* 3(2): 123–144. <https://doi.org/10.1108/PRR-12-2018-0034>
- Rydgren, J. (2007): The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology* 33(1): 241–262.
- Salmela M. – Von Scheve, C. (2017): Emotional Roots Of Right-Wing Political Populism. *Social Science Information* 56(4): 567–595.
- Salmela M. – Von Scheve, C. (2018): Emotional Dynamics of Right- and Left-wing Political Populism. *Humanity & Society* 42(4): 434–454.
- Schreiber, D. – Fonzo, G. – Simmons, A. N. – Dawes, C. T. – Flagan, T. (2013): Red Brain, Blue Brain: Evaluative Processes Differ in Democrats and Republicans. *PLoS ONE* 8(2): e52970. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0052970>.
- Schweder, R. A. – Haidt, J. – Horton, R. – Joseph, C. (2008): The Cultural Psychology of the Emotions. Lewis, M. – Haviland-Jones, J. – Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions* (Third Edition). London, The Guilford Press.
- Scruton, R. (2018): *Zöld filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Shweder, R. A. – Mahapatra, M. – Miller, J. (1990): Culture and moral development. In: Stigler, J. – Shweder, R. – Herdt, G. (eds.): *Cultural psychology*. New York, Cambridge University Press.



## KÖZELKÉP

- Shapiro, B. (2014): *Bullies: How the Left's Culture of Fear and Intimidation Silences Americans*. New York, Threshold Editions.
- Shklar, J. N. (1998): The Liberalism of Fear. In: Shklar, J. N. (ed.): *Political Thought and Political Thinkers*. Chicago, University of Chicago Press.
- Shook, N. J. – Fazio, R. H. (2009): Political ideology, exploration of novel stimuli, and attitude formation. *Journal of Experimental Social Psychology* 45(4): 995–998.
- Sik D. (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle* (2): 4–24.
- Simiti, M. (2016): Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement. *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest* 3(2): 33–50.
- Smith, K. B. – Oxley, D. R. – Hibbing, M. V. – Alford, J. R. – Hibbing, J. R. (2011): Linking Genetics and Political Attitudes: Reconceptualizing Political Ideology. *Political Psychology* 32(3): 369–397. doi: 10.1111/j.1467-9221.2010.00821.x.
- Sotirakopoulos, N. – Sotiropoulos, G. (2013): 'Direct democracy now!': The Greek indignados and the present cycle of struggles. *Current Sociology* 61(4): 443–456.
- Stehr, N. – Von Storch, H. (1995): *The Social Construct of Climate and Climate Change*. Climate Research – CLIMATE RES. 5. 99-105. 10.3354/cr005099.
- Stephan, W. G. – Stephan, C. W. (1996): Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations* 20(3–4): 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0).
- Susánszky P. – Szabó A. – Oross D. (2021): A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu* 11(2): 30–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu>.
- Szokolszky Á. (2015): A konzervativizmus kutatásának hat évtizede: Adornótól a biopolitikáig kritikai tanulmány. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70. 2/7. 405–458. DOI: 10.1556/0016.2015.70.2.7
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An Integrative Theory Of Intergroup Conflict. Austin, W. G. – Worchel, S. (eds.): *The Social Psychology Of Intergroup Relations*, Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.
- Tangney, J. P. – Stuewig, J. – Mashek, D. J. (2007): Moral emotions and moral behavior. *Annu Rev Psychol.* 58(3): 45–72. doi: 10.1146/annurev.psych.56.091103.070145. PMID: 16953797; PMCID: PMC3083636.
- tarki.hu (2016): *Csúcsot döntött az idegenellenesség, és elfogyott az idegenbarátság*. [http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160404\\_idegen.html](http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160404_idegen.html). (Utolsó letöltés: 2021. 10. 17.)
- Tarnopolsky, C. H. (2010): *Prudes, Perverts, and Tyrants: Plato's Gorgias and the Politics of Shame*. Princeton, Princeton University Press.



## KÖZELKÉP

- Tomkins, S. S. (1963): Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In: White, R. W. (ed.): *The Study of lives*. Chicago: Atherton, 388–411.
- Tsoukala, A. (2008): Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political* 33(2): 137–152. <https://doi.org/10.1177/03043754080330020>.
- Turner, J. H. – Stets, J. E. (2006): Moral emotions. In: Stets, J. E. – Turner, J. H. (eds.): *Handbook of the sociology of emotions*. New York: Springer, 544–566.
- Tyler, T. R. – Blader, S. L. (2000): *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement*, Philadelphia, Psychology Press.
- Ullrich, J. – Cohrs, C. (2007): Terrorism salience increases system justification: Experimental evidence. *Social Justice Research* 20: 117–139.
- van Assche, J. – Dhont, K. – Pettigrew, T. F. (2019): The social-psychological bases of far-right support in Europe and the United States. *J Community Appl Soc Psychol*. 29: 385– 01. <https://doi.org/10.1002/casp.2407>.
- Wetstein, M. E. – Ostberg, C. L. – Songer, D. R. – Johnson, S. W. (2009): Ideological consistency and attitudinal conflict: A comparative analysis of the U.S. and Canadian Supreme Courts. *Comparative Political Studies* 42: 763–791.
- White, B. (2015): States of emergency: Trauma and climate change. *Ecopsychology* 7(4): 192–197.
- Whitmarsh, L. (2011): Scepticism and uncertainty about climate change: Dimensions, determinants and change over time. *Global Environmental Change* 21(2): 690–700. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.016>.
- Wodak, R. (2015): *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London, Sage.
- Wojcik, S. P. – Hovasapia, A. – Graham, J. – Motyl, M. – Ditto, P. H. (2015): Conservatives report, but liberals display, greater happiness. *Science* 347(6227): 1243–1246. [10.1126/science.1260817](https://doi.org/10.1126/science.1260817).
- Woodbury, Z. (2019): Climate trauma: Towards a new taxonomy of trauma. *Ecopsychology* 11(1): 1–8. <https://doi.org/10.1089/eco.2018.0021>.